

Burgerperspectieven

2013 | 3

-
- Voor het eerst sinds 2008 meer zorgen over economische problemen dan over sociale
 - Economie nu even urgent als begin jaren tachtig
 - Tevredenheid met de economie en de politiek daalt verder
 - Velen op zijn minst een beetje bezorgd of onzeker over de eigen toekomst
 - De Europese Unie is vooral onvermijdelijk
-

Paul Dekker
Josje den Ridder

Sociaal en Cultureel Planbureau

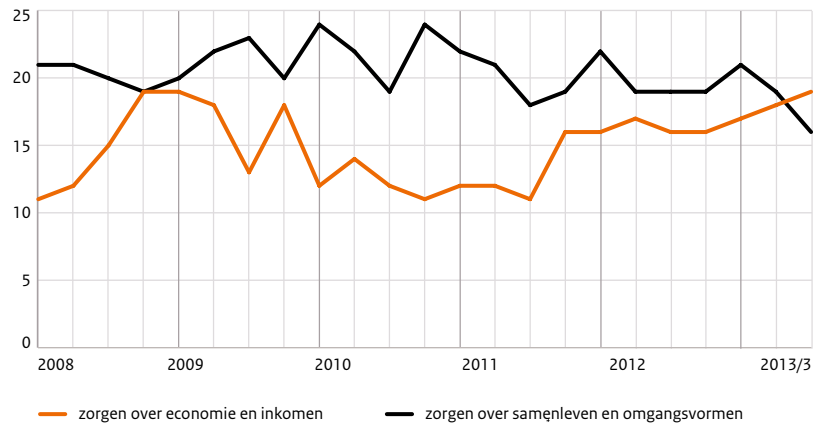

Burgerperspectieven 2013 | 3

Belangrijkste bevindingen derde kwartaal 2013

Meer zorgen over economie dan over omgangsvormen

Zorgen over de economie en het inkomen hebben zorgen over het samenleven verdrongen van de eerste plaats in het nationale probleembesef. Voor het eerst sinds 2008 zijn economische problemen urgenter dan sociale.

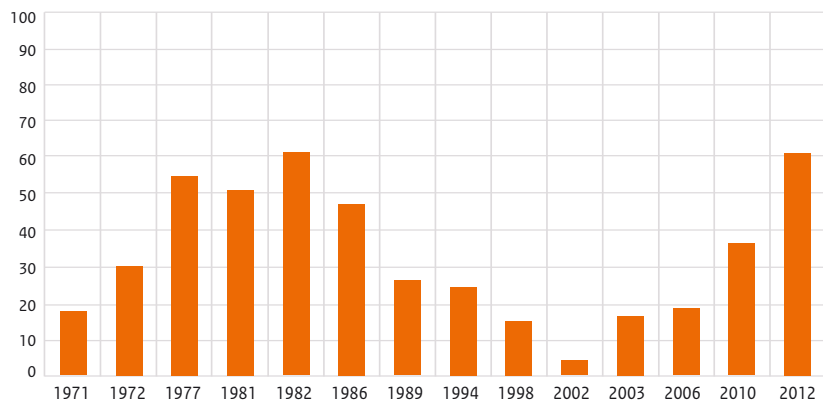

Economische problemen nu even urgent als begin jaren tachtig

Voor de Kamerverkiezingen van 2012 betreft zo'n 60% van de belangrijkste nationale problemen in de ogen van het electoraat economie, werk en inkomen. Dat is evenveel als bij de verkiezingen van 1982. In 2002 was men het minst bezig met deze problemen (4%).

→ p. 13

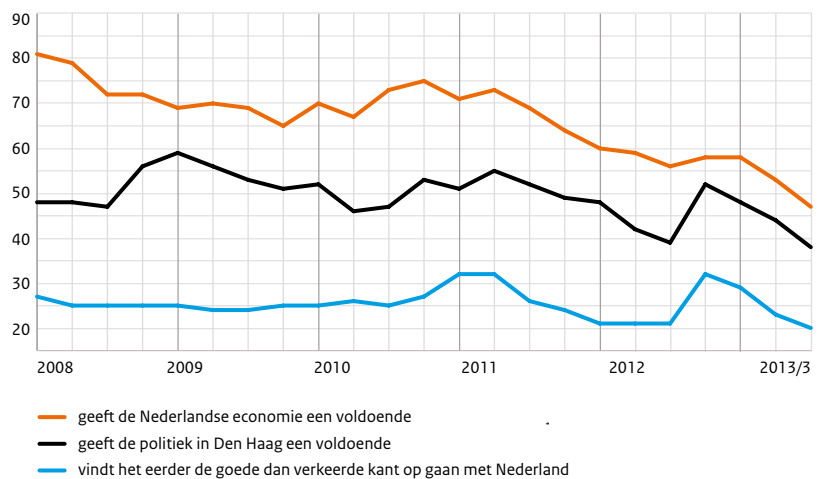
Economie, werk en inkomen als belangrijkste problemen van Nederland

Tevredenheid met economie en politiek daalt verder

De trend van dalende tevredenheid met economie en politiek zet dit kwartaal door. 47% geeft de Nederlandse economie een voldoende en 38% de politiek in Den Haag. Ook het aandeel dat vindt dat Nederland zich in de goede richting ontwikkelt daalt. De somberheid over de economische en eigen financiële toekomst neemt niet verder toe. 55% verwacht de komende maanden een verslechtering van de economische situatie, 29% van zijn eigen financiële situatie. De tevredenheid met de eigen financiële situatie blijft hoog (80% geeft een voldoende).

→ p. 5

Meeste Nederlanders op zijn minst een beetje bezorgd over de financiële toekomst

De helft van de Nederlanders zegt 'een beetje' bezorgd te zijn over de gevolgen van de bezuinigingen en de financiële toekomst in het algemeen. Een derde maakt zich (tame-lijk) veel zorgen. Ongeveer 10% is niet bezorgd. De zorgen over de toe-

komst worden ingegeven door de persoonlijke situatie of onzekerheid over toekomstige ontwikkelingen. Mensen maken zich zorgen over hun werksituatie, dalende pensioenen en stijgende (zorg)kosten. Ouderen en mensen zonder werk maken zich vaker zorgen. Maar ook jongeren geven aan onzeker te zijn, vooral over hun baan.

→ p. 26

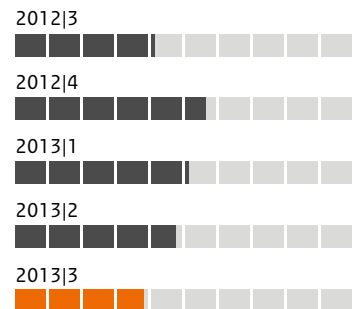
Weinig vertrouwen in de politiek

Het vertrouwen in regering en Tweede Kamer is laag. 39% heeft voldoende vertrouwen in de regering, 45% heeft voldoende vertrouwen in de Tweede Kamer. Het vertrouwen daalt sinds het aantreden van het kabinet en is nu op een vergelijkbare hoogte als vorig jaar toen er een demissionair

kabinet was. Vooral aanhangers van GroenLinks en D66 geven het kabinet steeds minder vaak een voldoende (77% bij aantreden, 54% nu). Mensen die van plan zijn om op vvd of PvdA te stemmen hebben vaker vertrouwen.

→ p. 5

Aandeel dat voldoende vertrouwen in de regering heeft

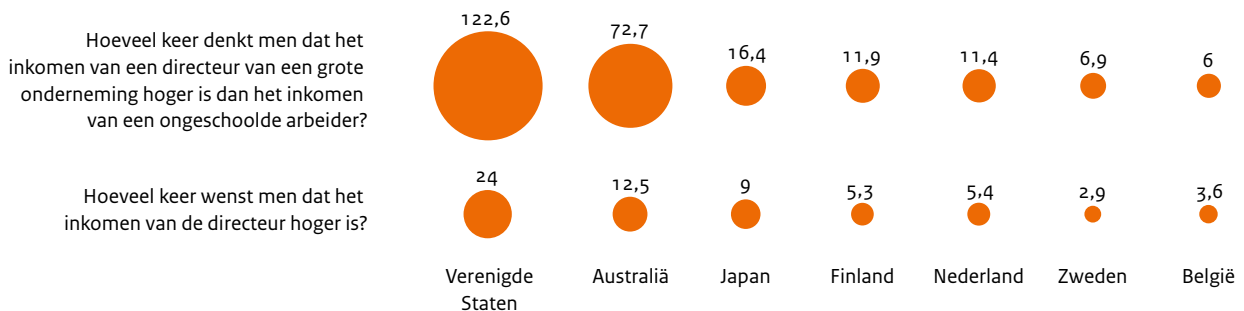
Meerderheid voor kleinere inkomensverschillen

Een stabiele meerderheid vindt dat de verschillen tussen arm en rijk in Nederland te groot zijn geworden (62%). Uit internationaal onderzoek komt opnieuw een meerder-

heid voor inkomensnivellering in Nederland (66%), maar die is kleiner dan in de meeste andere landen. In landen met een vergelijkbare steun voor nivellering (65-75%) wordt heel

verschillend tegen de inkomensverhoudingen aangekeken.

→ p. 33

De Europese Unie is vooral onvermijdelijk

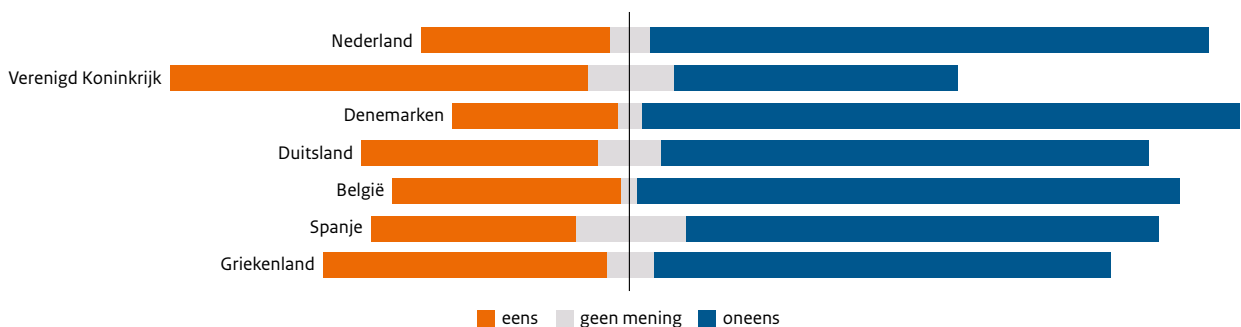
De groep voorstanders van het Nederlandse lidmaatschap van de EU blijft met 40% groter dan de groep tegenstanders (28%). Nederlanders worden de laatste jaren wel

negatiever over de EU. Zo stijgt het aandeel dat vindt dat de politiek te veel macht heeft overgedragen aan de EU van 44% begin 2012 naar 59% nu. Sinds 2008 daalt ook het aandeel dat vertrouwen heeft in de EU (van 50% naar 28%). De EU wordt

gezien als iets onvermijdelijks: men is negatief en afhoudend, maar het zou onverstandig om eruit te stappen. Dat gevoel lijkt in veel EU-lidstaten te spelen.

→ p. 38

‘Ons land zou zich beter kunnen gaan richten op een toekomst buiten de Europese Unie’

Inhoud

Ten geleide	4
1 Hoe gaat het met Nederland?	5
2 Persoonlijke toekomstzorgen en opvattingen over inkomensongelijkheid en over Europa nader belicht	26
Verantwoording	43

Ten geleide

Dit 23e kwartaalbericht van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) is beperkt van opzet, overeenkomstig het dit jaar begonnen ritme van grotere onderzoeken in de even kwartalen en kleinere in de oneven. In plaats van bestudering van een groot thema zijn enkele onderwerpen wat verder uitgediept en in plaats van focusgroepen zijn geënquêteerden telefonisch herbenaderd om door te praten over die onderwerpen.

Na behandeling van de ontwikkelingen in de Nederlandse publieke opinie in hoofdstuk 1 besteden we in hoofdstuk 2 aandacht aan zorgen over de (financiële) toekomst en opvattingen over inkomensongelijkheid en over de EU.

De enquêtegegevens van het derde kwartaal van 2013 zijn verzameld tussen 2 juli en 5 augustus. Het was een vakantieperiode zonder binnenlands politiek nieuws waarvan vermoed mag worden dat het grote invloed had op de publieke opinie. Wel waren er berichten over komende bezuinigingen, financiële tegenvallers en het zeer lage consumentenvertrouwen vergeleken met andere Europese landen. Belangrijke internationale onderwerpen in de media waren Egypte en Syrië en het grootschalig aftappen van internationaal internetverkeer door de Amerikaanse geheime dienst NSA.

De tevredenheid met de economie blijft dalen

De daling van de tevredenheid met de Nederlandse economie en politiek zet dit kwartaal door. Ook het aandeel dat vindt dat Nederland zich in de goede richting ontwikkelt daalt verder (zie figuur 1.1).

De tevredenheid met de economie was tot medio 2011 relatief hoog, maar is de afgelopen twee jaar gedaald. In het derde kwartaal van 2011 was 69% voldoende tevreden, in het derde kwartaal van 2012 was dat 56% en nu 47%.

De andere indicatoren voor de financiële stemming laten geen verdere verslechtering zien. 55% verwacht dat de economische situatie de komende twaalf maanden zal verslechteren, 45% verwacht dat die situatie gelijk zal blijven of verbeteren. Daarmee blijft een meerderheid somber over de economische toekomst, maar die somberheid is de afgelopen twee kwartalen niet verder gegroeid.¹

De tevredenheid met de eigen financiële situatie blijft hoog. 80% geeft zijn eigen financiële positie een voldoende. 71% verwacht dat die de komende twaalf maanden niet zal verslechteren, maar gelijk blijft of verbetert. Met 29% ligt het aandeel dat een verslechtering verwacht weliswaar hoger dan de 18% van twee jaar geleden, maar men is minder somber dan eind 2012, toen 35% een verslechtering verwachtte.

Nederland gaat eerder de verkeerde dan de goede kant op

Het aandeel dat het de goede kant op vindt gaan met Nederland is dit kwartaal gedaald naar 20%. Het verschil met vorig kwartaal is niet significant, maar wel lijkt in figuur 1.1 de dalende trend sinds het hoogtepunt van eind 2012 door te zetten. Dat hoogtepunt was toen waarschijnlijk vooral te danken aan het aantreden van een nieuw kabinet. De mensen die nu positief zijn, verwijzen zoals gebruikelijk naar hun persoonlijke instelling ('je moet positief blijven') en naar de omstandigheid dat het ons vergeleken met andere landen toch goed gaat. Ook is er de verwachting dat het economisch 'nu toch langzamerhand wel beter zal/moet gaan'. Mensen die negatief zijn komen met onderwerpen die we ook in het vervolg van dit kwartaalbericht nog veelvuldig terug zien komen: de economische situatie, stijgende werkloosheid, de bezuinigingen van het kabinet, de EU, buitenlandse werknemers.

Weinig vertrouwen in de politiek

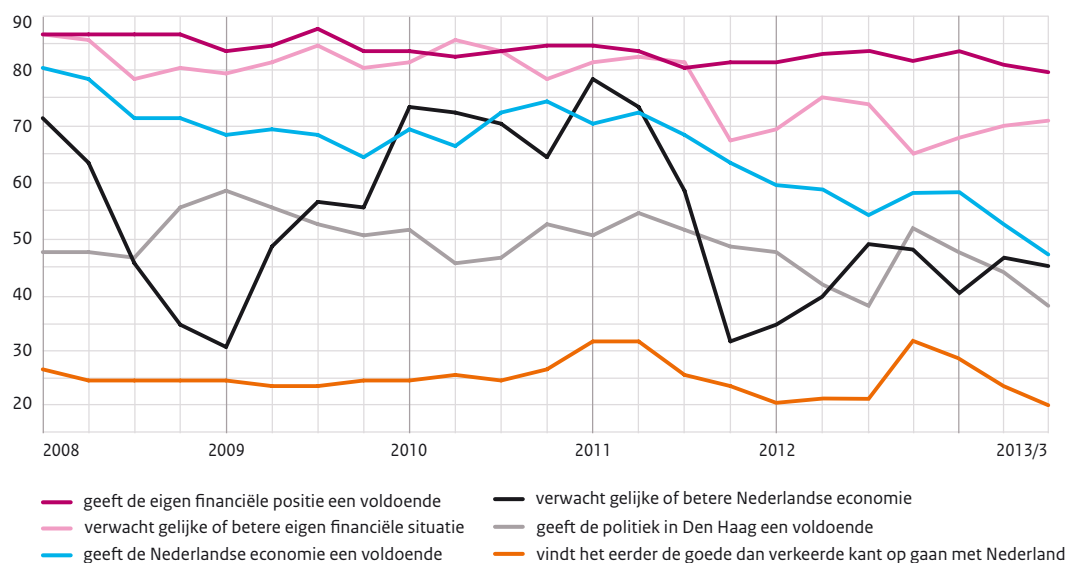
Het vertrouwen in de regering en de Tweede Kamer neemt verder af (zie figuur 1.2). Bij de start van het tweede kabinet-Rutte, eind 2012, had 57% vertrouwen in de regering; nu nog maar 39%, even laag als vorig jaar, toen het kabinet demissionair was. Het vertrouwen in de Tweede Kamer ligt met 45% iets hoger. Beide indicatoren volgen dezelfde trend; veel mensen maken geen onderscheid tussen 'regering' en 'parlement' en beoordelen 'de politiek' in het algemeen (COB 2010|1: 14-15). Het vertrouwen in andere instituties (figuur 1.2) ligt aanzienlijk hoger dan het vertrouwen in de politiek. Meer dan 60% heeft voldoende vertrouwen in de rechtspraak, de televisie, kranten, vakbonden en grote

Kernpunten

- Economische problemen zijn op dit moment belangrijker dan sociale. In de top vijf van het nationale probleembesef hebben zorgen over inkomen en economie de zorgen over de manier van samenleven van de eerste plaats verdrongen. Vooral onder lageropgeleiden hebben economische problemen nu duidelijk prioriteit.
- De daling van de tevredenheid met de economie en politiek zet door. Dit kwartaal geeft 47% de Nederlandse economie een voldoende, tegen 53% vorig kwartaal. 38% is tevreden met de politiek in Den Haag (44% vorig kwartaal). Ook het vertrouwen in de regering daalt, van 48% vorig kwartaal naar 39% nu.
- Net als in Nederland ligt in de meeste landen van de Europese Unie (EU) het vertrouwen in het nationale en Europese parlement nu een stuk lager dan vijf jaar geleden. Opvallend is dat er in de meeste landen, maar niet in Nederland, meer vertrouwen in het Europese dan in het nationale parlement bestaat.
- Door meer aandacht voor de crisis worden integratie- en immigratiekwesties minder vaak genoemd als belangrijkste maatschappelijke problemen. Zowel voor- als tegenstanders van immigratie hechten er veel waarde aan dat mensen die hier komen zich aanpassen aan Nederlandse gebruiken en meedoen in de maatschappij.

¹ Cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) laten zien dat er in de maand augustus nog altijd meer Nederlanders zijn die denken dat de economie de komende twaalf maanden gaat verslechteren dan mensen die denken dat de economie gaat verbeteren. Wel was de stemming in augustus minder negatief dan in juli. Zie Conjunctuurbericht, dinsdag 20 augustus 2013 op www.cbs.nl.

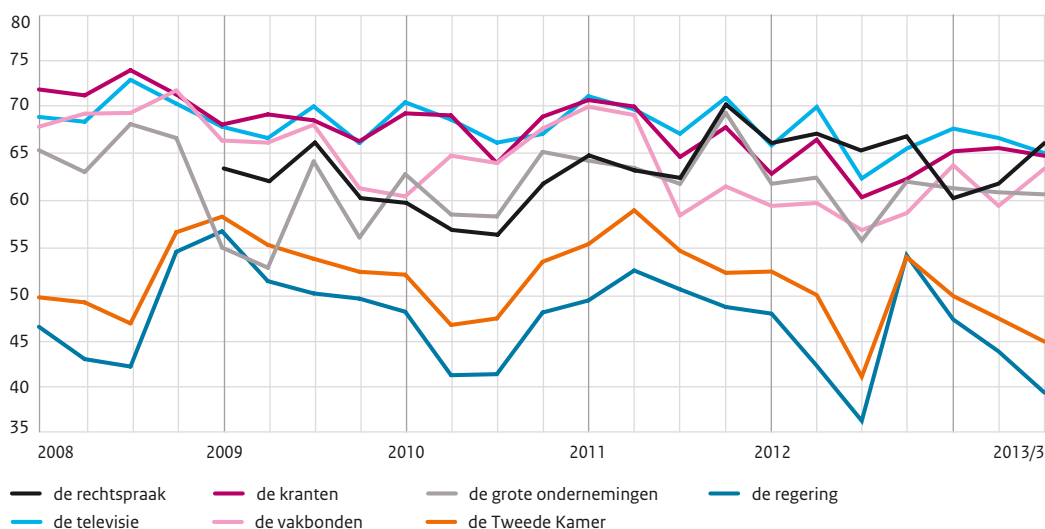
Figuur 1.1 Positieve waarden en verwachtingen^a, bevolking van 18+, 2008-2013/3 (in procenten)

a De verwachtingen betreffen de komende twaalf maanden, de percentages zijn de scores 6-10 op een schaal van 1-10 voor tevredenheid.

Bron: COB 2008/1-2013/3

Figuur 1.2 Voldoende vertrouwen in zeven instituties^a, bevolking van 18+, 2008-2013/3 (in procenten)

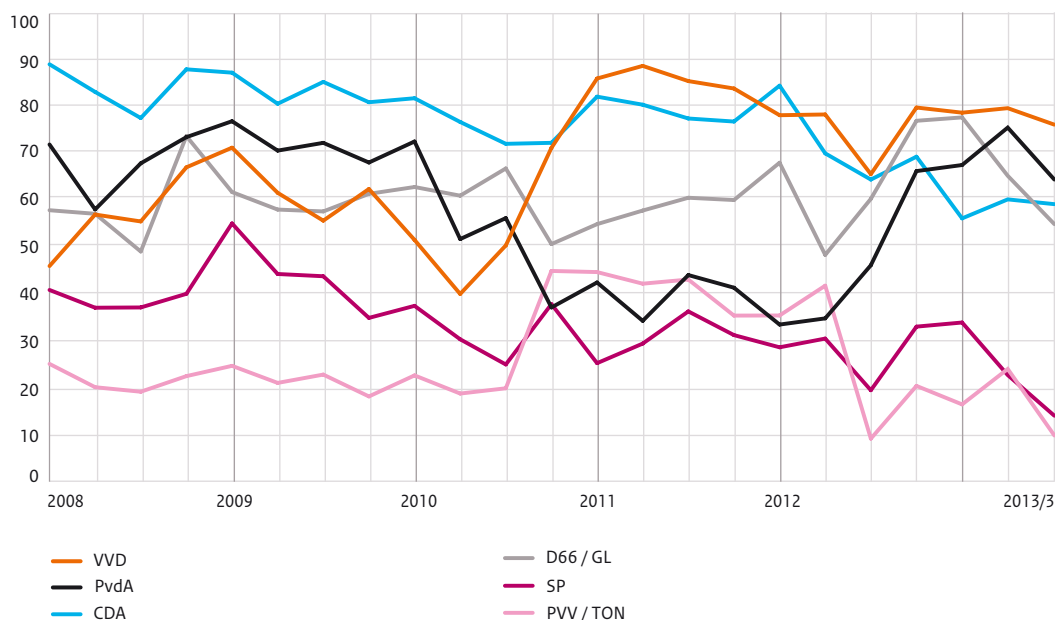
a Vermeld zijn de percentages scores 6-10 op een schaal van 1 (geen enkel vertrouwen) tot 10 (alle vertrouwen) in antwoord op de vraag 'Hoeveel vertrouwen heeft u op dit moment in de volgende instellingen in Nederland?'.

Bron: COB 2008/1-2013/3

ondernemingen. Daarin doen zich geen significante wijzigingen voor ten opzichte van eerdere kwartalen.

Vertrouwen in de regering hangt sterk samen met politieke voorkeur. Van de aanhang van vvd of PvdA heeft respectievelijk 76% en 64% voldoende vertrouwen in het kabinet (zie figuur 1.3). Aanhangers van cda (59%), GLen D66 (54%) hebben ook altijd relatief veel vertrouwen in de regering, ook als 'hun' partij niet in het kabinet zit. Bij cda'ers speelt waarschijnlijk een grotere gezagsgetrouwheid een rol, bij de aanhangers van D66 en GroenLinks een gemiddelde hogere opleidingsniveau (hogeropgeleiden hebben meer politiek vertrouwen; COB 2009|3: 23). Het afgelopen jaar is vooral het vertrouwen onder aanhangers van D66 en GroenLinks snel gedaald. Bij het aantreden van het kabinet had 77% van hen vertrouwen, in het derde kwartaal is dat 54%. Het minste vertrouwen is er bij aanhangers van de oppositiepartijen sp en pvv. Van de sp'ers zegt 14% voldoende vertrouwen in de regering te hebben, onder pvv'ers is dat 10%. In vergelijking met oktober 2012 halveerde het aandeel van de stemmers op sp en pvv dat het kabinet vertrouwt.

Figuur 1.3 Voldoende vertrouwen in de regering^a, naar partijvoorkeur, bevolking van 18+, 2008-2013/3 (in procenten)

a Vermeld zijn de percentages scores 6-10 op een schaal van 1 (geen enkel vertrouwen) tot 10 (alle vertrouwen).

Bron: COB 2008/1-2013/3

We zagen al dat het vertrouwen in de regering snel daalt. Dat bij het aantreden van een nieuw kabinet het vertrouwen stijgt, is gebruikelijk, en dat het vertrouwen daarna langzaam weer wat afneemt ook. De daling van de afgelopen drie kwartalen is echter sneller en steiler dan bij het voorgaande kabinet. Hoe zou dat kunnen komen?

In de open antwoorden zien we onvrede over bezuinigingen en de manier waarop de politiek met de crisis omgaat. Ook vinden veel mensen dat het kabinet besluiteloos is, geen daadkracht toont en geen visie heeft. Dat zagen we vorig kwartaal ook al: men is ontevreden over hoe het kabinet omgaat met de economie en onzeker over de koers die het kabinet voorstaat (COB 2013|2: 17-18).

Vertrouwen in de politiek en vertrouwen in de economische situatie lijken daarmee inhoudelijk aan elkaar verbonden. Misschien maakt die economische situatie dat men nu zo snel het vertrouwen in het kabinet verliest. Omdat de economie niet aantrekt, is er steeds nieuws over bezuinigingen en tussenformaties waarin de nadruk ligt op onenigheid en weerstand bij belangengroepen en de achterban. De politiek heeft nu dus een heel andere dynamiek dan een aantal jaar geleden, toen er niet steeds tussentijds onderhandeld moest worden. Misschien verklaart die dynamiek de snelle daling van het vertrouwen in het kabinet.

Vrijwel overal in Europa sinds 2008 daling van politiek vertrouwen

Politiek vertrouwen is ook elders in Europa een thema en steevast met de veronderstelling dat het daalt. Niet alleen in de landen die het hardst door de eurocrisis zijn getroffen, maar ook elders zou de crisis het vertrouwen in politiek en overheid ondergraven omdat het onvoldoende lukt werkgelegenheid en inkomens op peil te houden, vanwege ingrijpende bezuinigingen op de publieke uitgaven, of vanwege het gevoel dat de nationale politiek geknecht wordt door 'Brussel' en financiële markten. Daarnaast worden meer structurele factoren aangevoerd die tot een 'steeds verdere' daling van het vertrouwen zouden leiden. Zo zouden religie en ideologische loyaliteit als bronnen van traditioneel vertrouwen opdrogen, scepsis en cynisme worden aangewakkerd door harder concurrerende oude media en door stemmingmakerij in de nieuwe media. Het streven naar 'meer transparantie' als reactie hierop zou vooral leiden tot meer krampachtigheid bij politici en een onstilbare behoefte aan meer informatie en zo uiteindelijk nog meer wantrouwen genereren.² Op basis van deze veronderstellingen is te verwachten dat in de EU-lidstaten (overal, en sterker in de 'crisislanden') het vertrouwen in de nationale en vooral in de Europese politiek is verminderd sinds het uitbreken van de crisis in 2008. Om dat te beoordelen vergelijken we Eurobarometercijfers van begin 2008 met de meest recente meting van mei 2013. Daar past wel de waarschuwing bij dat er een toevalsfactor in zit door de dynamiek van de nationale politiek. We zagen voor Nederland in figuur 1.2 nogal wat fluctuaties die veel te maken lijken te hebben met het aantreden en de slijtage van kabinetten. Dat zal in andere landen niet anders zijn.

Figuur 1.4 toont op beide tijdstippen het vertrouwenssaldo (het percentage mensen die geneigd zijn te vertrouwen minus het percentage mensen die geneigd zijn om niet te vertrouwen) voor het nationale parlement en voor het Europese Parlement. Daarbij doet zich de merkwaardige

² Zie bijvoorbeeld het interview met Ivan Krastev in *de Volkskrant* van 27 juni 2013 en zijn TED-talk: www.ted.com/talks/ivan_krastev_can_democracy_exist_without_trust.html.

omstandigheid voor dat er vrijwel overal meer vertrouwen is in het Europees dan in het nationale parlement. Die uitkomst heeft te maken met de vraagvolgorde en zou anders zijn als beide parlementen direct na elkaar zouden zijn voorgelegd. Dan zou in Nederland en in andere landen het nationale parlement beter hebben gescoord (of het Europees slechter).³ In de gebruikte vragenlijsten maakt het nationale parlement echter deel uit van een lijstje nationale instituties en een eind verderop maakt het Europees Parlement deel uit van een aantal Europese instellingen. Dan worden ze in een verschillend perspectief beoordeeld. In het nationale perspectief wordt het parlement als politieke instelling relatief ongunstig beoordeeld en in een rij veelal minder bekende en minder grijpbare Europese instellingen heeft het Europees Parlement daar waarschijnlijk minder last van. Hoe dan ook, de vragenlijsten hebben dezelfde structuur en deze bias zal hetzelfde zijn en vertekent de vergelijking in de tijd niet.

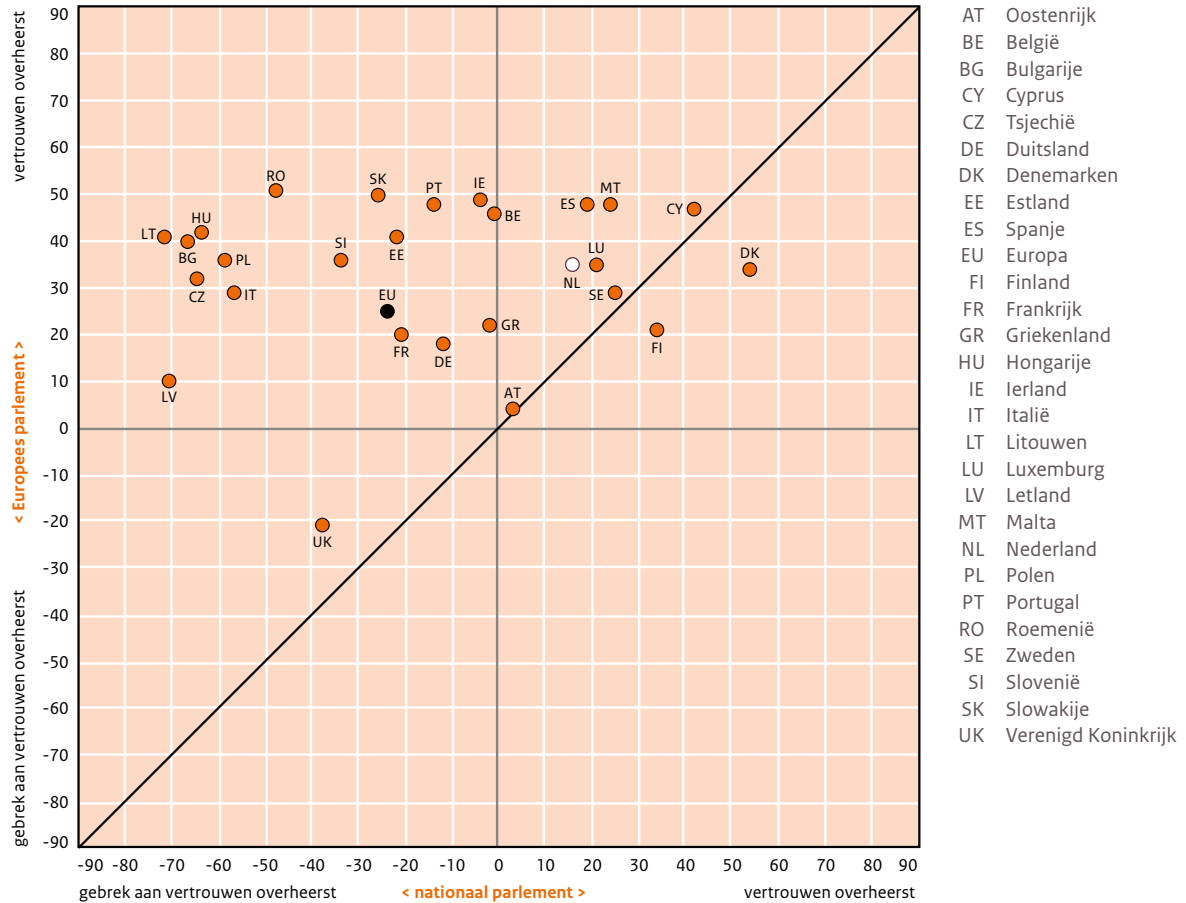
Voor de totale bevolking van de 27 landen van de EU verschuift het vertrouwenssaldo voor het Europees Parlement van +25 naar -6 procentpunten en voor het nationale parlement van -24 naar -42 procentpunten. Dat zijn forse dalingen.

Die vinden we ook terug in de meeste afzonderlijke landen. In 21 van de 27 is er voor beide volksvertegenwoordigingen gemiddeld sprake van een daling (niet in Bulgarije, Hongarije, Letland, Malta, Oostenrijk en Zweden). In 2008 zit alleen het Verenigd Koninkrijk in het negatieve kwadrant van een (relatieve) meerderheid van de bevolking die geen vertrouwen heeft in beide instellingen; in 2013 zijn er zeven landen bij gekomen. In vrijwel elk land is het vertrouwen in beide instellingen afgenomen. Vooral de eurocrisislanden maken flinke sprongen (Spanje, Cyprus), maar opvallend is toch dat het Europees Parlement er niet vaker de kwade pier is dan het nationale parlement. Nederland zit in 2008 nog overtuigend in het kwadrant van een positief vertrouwenssaldo voor beide parlementen, maar in 2013 bij het nulpunt.

Dat in de meeste EU-landen de afgelopen vijf jaar het vertrouwen in het nationale en Europese Parlement daalde kan men zorgelijk vinden of gezien de crisis begrijpelijk, of beide. Er is echter weinig reden om uit te gaan van een vrijwel onvermijdelijke 'steeds verdere' daling, aangezien er in een aantal landen geen dalingen waren en bijvoorbeeld in Nederland het vertrouwen fluctueert.

3 Maar zeker niet in alle landen! In het European Social Survey worden voor beide parlementen in één vragenblok in combinatie met andere instituties rapportcijfers voor vertrouwen gevraagd. In negen van de 27 opgenomen landen (Nederland, Zweden, Denemarken, Finland, Duitsland en de niet-EU-lidstaten Israël, Noorwegen en Zwitserland) krijgt het nationale parlement een statistisch significant hoger cijfer dan het Europees (in Nederland respectievelijk een 5,4 en een 5,0), maar in de achttien andere landen (waaronder de niet-EU-lidstaten Rusland, Oekraïne en destijds Kroatië) scoort het Europees Parlement beter, ook in Griekenland (2,6 voor het EP, 2,0 voor het eigen parlement).

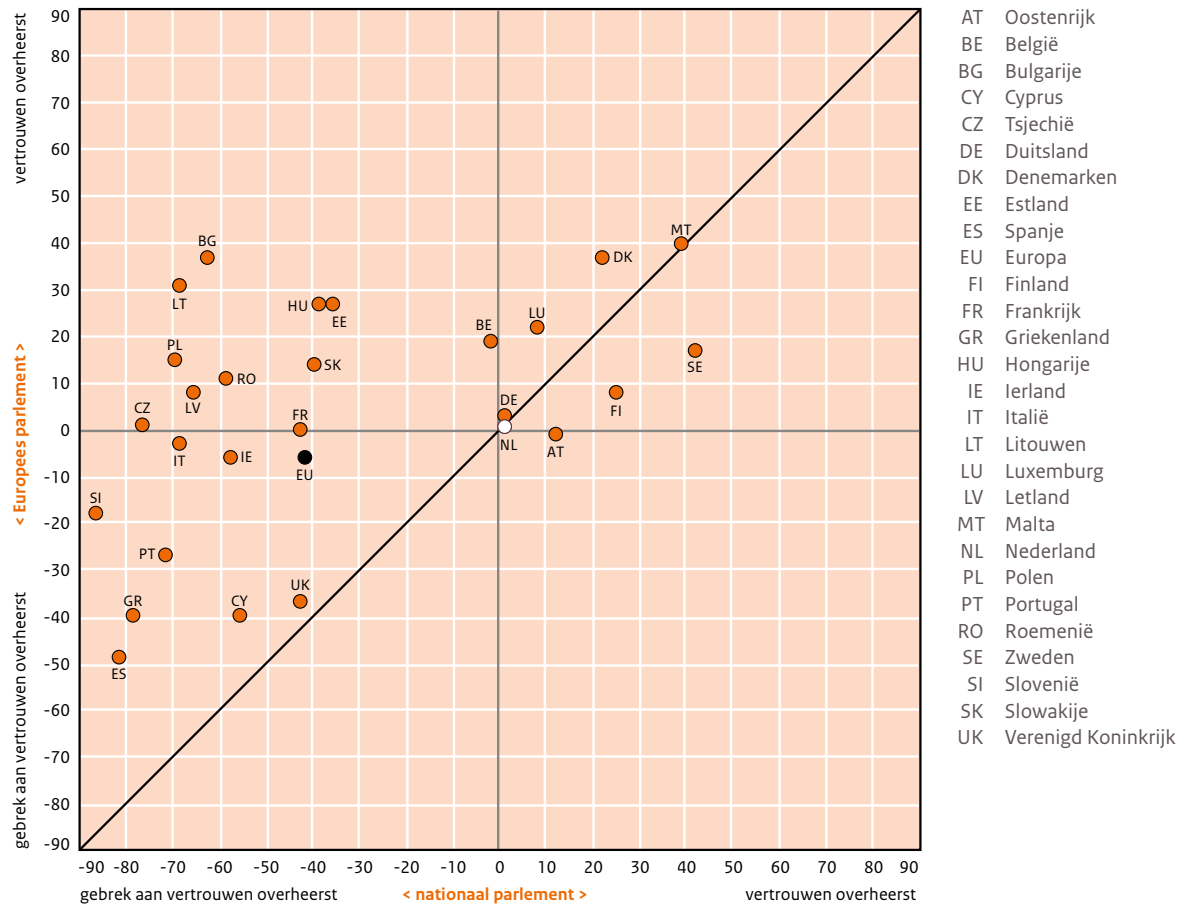
Figuur 1.4a Vertrouwen^a in het nationaal en het Europees Parlement, voorjaar 2008

a Vermeld zijn de saldo's van het percentage 'geneigd wel te vertrouwen' minus het percentage 'geneigd niet te vertrouwen'. Positieve waarden zijn het aantal procentpunten dat er in een land meer mensen met dan zonder vertrouwen zijn; negatieve waarden zijn het aantal procentpunten dat er meer mensen zonder dan met vertrouwen zijn.

Bron: Eurobarometer 69.2 (maart-april 2008)

Figuur 1.4b Vertrouwen^a in het nationaal en het Europees Parlement, voorjaar 2013

a Vermeld zijn de saldo's van het percentage 'geneigd wel te vertrouwen' minus het percentage 'geneigd niet te vertrouwen'. Positieve waarden zijn het aantal procentpunten dat er in een land meer mensen met dan zonder vertrouwen zijn; negatieve waarden zijn het aantal procentpunten dat er meer mensen zonder dan met vertrouwen zijn.

Bron: Eurobarometer 79.3 (mei 2013)

Publieksagenda's: grootste problemen, sterkste punten en politieke prioriteiten

- 4 Mensen kunnen in hun eigen woorden aangeven wat ze belangrijke problemen, sterke punten of agendapunten vinden. Daarbij kunnen ze maximaal vijf trefwoorden noemen. De antwoorden worden gewogen zodat iedereen die minstens een onderwerp noemt even zwaar meetelt. Zo 'verdelen' we een constante hoeveelheid nationaal probleembesef, nationale trots en Haagse agendaruimte eerlijk over alle mensen die er gebruik van willen maken. Hiermee voorkomen we dat mensen die veel problemen noemen de lijstjes domineren.

Nederlanders zijn desgevraagd somber over de economie, de politiek en de richting waarin Nederland zich ontwikkelt. Wat zijn in hun ogen – en in hun eigen woorden – de belangrijkste thema's van dit moment? Waarover maken ze zich zorgen en wat zou er hoog op de agenda van de politiek moeten staan? En zijn er in Nederland dingen waarop we trots kunnen zijn? In tabel 1.1 zien we een overzicht van het nationale probleembesef, de nationale trots en de agenda voor Den Haag.⁴

Tabel 1.1 Grootste problemen, sterkste punten en politieke prioriteiten^a, bevolking van 18+, 2008-2013/1 (in procenten)

	nationaal probleembesef ^b					
	2008	2010	2012-			
	2009	2011	2013/1	2013/2	2013/3	top vijf
inkomen en economie	15	12	17	18	19	1
samenleven en normen en waarden	21	21	20	19	16	2
politiek en bestuur	13	13	12	10	12	3
gezondheids- en ouderenzorg	7	8	10	10	10	4
werkgelegenheid	3	3	5	8	8	5
immigratie en integratie	10	10	6	7	7	
criminaliteit en veiligheid	10	11	8	8	6	
verkeer en fysieke leefomgeving	5	4	4	4	4	
sociaal stelsel	1	2	3	3	3	
onderwijs, innovatie, kunst en cultuur	2	3	3	3	3	
internationaal / Nederland in de wereld	1	2	3	3	3	
jeugd en gezin	4	3	2	2	2	
natuur en milieu	3	2	2	1	1	
vrijheden	1	1	0	0	0	
Nederlandse symbolen (koningshuis, sportprestaties)	0	0	0	0	0	
overig	4	4	4	4	4	
totaal	100	100	100	100	100	
aandeel van de ondervraagden dat minstens een onderwerp noemt	87	87	87	90	90	

a Voor elk van deze drie vragen konden respondenten maximaal vijf onderwerpen noemen. Achteraf zijn de onderwerpen ingedeeld in vijftien categorieën. Elke respondent telt even zwaar mee: het gewicht van een onderwerp is omgekeerd evenredig aan het aantal genoemde onderwerpen. De volgorde van de categorieën is die van de grootste problemen in het derde kwartaal van 2013.

Voor dat kwartaal zijn in oranje de significante veranderingen ($p < 0,05$) sinds de voorgaande meting aangegeven.

b 'Wat vindt u op dit moment de grootste problemen in ons land? Waar bent u zeer negatief of boos over of waar schaamt u zich voor als het om de Nederlandse samenleving gaat?'

Economische zorgen nu wel belangrijker dan bezorgdheid over omgangsvormen

‘Inkomen en economie’ staat dit kwartaal op de eerste plaats op de lijst met belangrijke maatschappelijke problemen (zie tabel 1.1). Met 19% van het nationale probleembesef heeft het de manier waarop we samenleven (16%) voor het eerst naar de tweede plaats verdrongen.⁵

De probleemcategorieën uit tabel 1.1 liggen soms in elkaars verlengde. Er zijn vloeiende overgangen tussen samenleven, immigratie en integratie en criminaliteit en veiligheid en dat geldt ook voor de categorieën economie en inkomen, werkgelegenheid en sociaal stelsel. De eerste drie kunnen we onderbrengen onder de noemer ‘sociale problemen’, de laatste drie onder de noemer ‘economische problemen’ (zie COB 2013|1: 9). In het eerste kwartaal van 2013 constateerden we dat er nog geen duidelijke omslag was van sociale naar economische problemen.

5 Als geen rekening wordt gehouden met het aantal problemen dat iemand noemt (zie noot a in tabel 1.1), worden zorgen over economie ook in de eerste twee kwartalen al vaker genoemd (COB 2013|2: 8).

nationale trots ^c						De Haagse publieksagenda ^d					
2008	2010	2012-				2008	2010	2012-			
2009	2011	2013/1	2013/2	2013/3	top vijf	2009	2011	2013/1	2013/2	2013/3	top vijf
8	8	7	8	7		14	13	17	17	19	1
14	16	17	18	18	1	6	5	4	5	3	
6	6	6	4	5		9	7	7	6	9	4
9	11	10	8	10	2	14	17	17	16	15	2
2	1	1	1	1		3	4	6	7	10	3
4	3	3	3	3		10	9	7	6	6	
2	2	2	3	2		12	12	8	11	6	
4	5	6	7	7		7	6	5	5	5	
10	10	10	9	9	4	3	4	6	4	5	
6	6	7	6	8	5	8	8	8	8	8	5
4	2	3	2	1		2	4	6	5	5	
1	1	0	1	0		4	3	2	2	2	
5	5	4	3	4		5	5	4	3	4	
16	12	12	12	10	3	1	1	1	1	1	
2	5	4	9	6		0	0	0	0	0	
6	7	7	7	6		3	4	3	3	3	
100	100	100	100	100		100	100	100	100	100	
63	65	62	64	64		78	79	79	81	82	

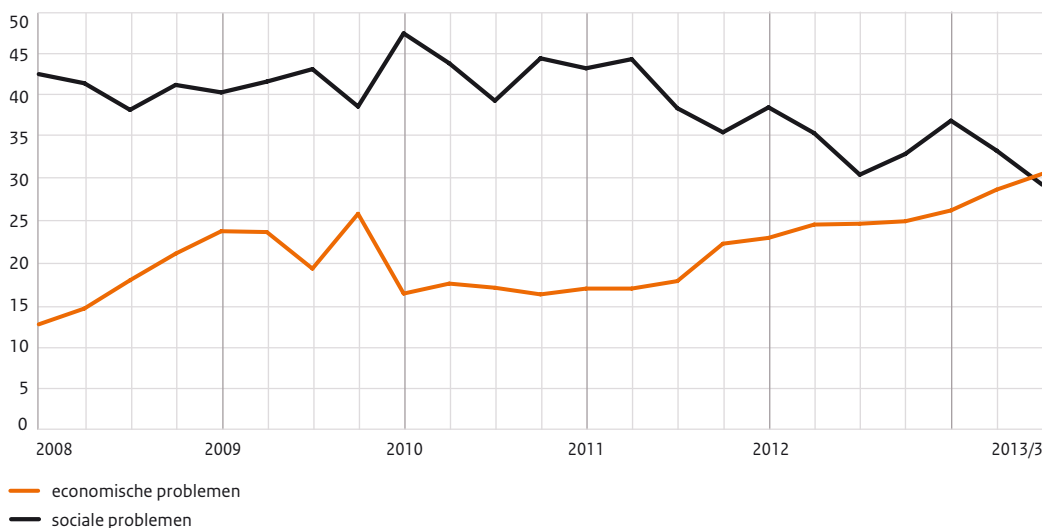
c ‘En wat vindt u juist goed in ons land? Waar bent u zeer positief of blij over of trots op als het om de Nederlandse samenleving gaat?’

d ‘Wat zou u hoog op de agenda van de Nederlandse regering willen hebben? Het kan gaan om onderwerpen die veel meer aandacht moeten krijgen of heel anders aangepakt moeten worden’.

Bron: COB 2008-2013/3

De zorgen over economie en werk namen weliswaar toe, maar sociale problemen bleven belangrijker. Dit kwartaal zien we voor het eerst dat alle economische zorgen samen net iets belangrijker zijn dan de optelsom van de sociale problemen (zie figuur 1.5). De zorgen over de economische crisis, het inkomen, bonussen, werkgelegenheid en armoede zijn gestegen, terwijl mensen minder vaak problemen noemen over omgangsvormen, veiligheid, strengere straffen en integratie. Daarbij lijkt het er niet op dat deze sociale problematiek nu minder voorkomt, 'opgelost' is of minder erg wordt gevonden, maar vooral dat sociale problemen wat minder urgent zijn in vergelijking met economische onderwerpen.

Figuur 1.5 Aandacht voor sociale en economische problemen,^a bevolking van 18+, 2008-2013/3
(in procenten van het nationale probleembesef)

a Sociale problemen omvatten de zorgen over 'samenleven, normen en waarden', 'integratie en immigratie' en 'criminaliteit en veiligheid' uit tabel 1.1. Economische problemen omvatten de zorgen over 'inkomen en economie', 'werkgelegenheid' en 'sociaal stelsel' uit tabel 1.1.

Bron: COB 2008/1-2013/3

Vooral voor lager- en middelbaar opgeleiden zijn zorgen over economie urgenter

De toegenomen urgentie van economische zorgen zien we vooral sterk bij mensen met een lagere of middelbare opleiding. Zorgen over economie, inkomen en werk nemen in het totale probleembesef van lageropgeleiden een groter aandeel in dan bij hogeropgeleiden. In het probleembesef van hogeropgeleiden nemen sociale problemen nog altijd een groter aandeel in dan economische.

Toch is het niet zo dat hogeropgeleiden zich minder vaak zorgen maken over de economie. Om uit te leggen hoe dat kan, keren we terug naar de oorspronkelijke probleemcategorieën uit tabel 1.1 en beperken we ons tot zorgen over 'economie en inkomen' en over 'samenleven, normen en waarden'. Tabel 1.1 komt tot stand op basis van open antwoorden op een vraag naar belangrijkste maatschappelijke problemen.

Men mag daar maximaal vijf trefwoorden noemen. We corrigeren voor het aantal trefwoorden dat iemand noemt, zodat elke respondent even zwaar meetelt. Dat doen we vooral omdat hogeropgeleiden veel meer trefwoorden noemen dan lageropgeleiden. Als we niet corrigeren dan wordt het probleembesef gedomineerd door de zorgen van hogeropgeleiden, terwijl we geïnteresseerd zijn in het probleembesef van alle Nederlanders samen. In figuur 1.6 is die correctie weggelaten en kijken we per opleidingsniveau hoe vaak problemen over 'economie en inkomen' en over 'samenleven' worden genoemd. Daar zien we dat hogeropgeleiden veel meer problemen in beide categorieën noemen dan lageropgeleiden (als je de balkjes van de lageropgeleiden en die van hogeropgeleiden op elkaar zet dan komt het totale balkje van de hogeropgeleiden boven dat van de lageropgeleiden uit).

In het eerste kwartaal van 2008 (bovenaan figuur 1.6) noemen alle drie de opleidingsniveaus vaker problemen over samenleven dan problemen over economie. Vooral hogeropgeleiden noemen het samenleven veel vaker dan de economie. Nu, in het derde kwartaal van 2013 is de verhouding tussen zorgen over de economie en over samenleven compleet anders, vooral onder lager- en middelbaar opgeleiden. In vergelijking met 2008 maken zij zich veel vaker zorgen over economie en inkomen en de zorgen over dat onderwerp zijn bovendien veel groter dan de zorgen over het samenleven. Ook hogeropgeleiden maken zich vaker zorgen over de economie dan begin 2008, maar bij hen houden de zorgen over de economie en die over omgangsvormen elkaar meer in evenwicht. Bovendien zien we dat lager- en hogeropgeleiden zorgen over de economie ongeveer even vaak noemen. Het is dus niet zo dat hogeropgeleiden minder vaak bezorgd zijn over de economie⁶, maar het is wel duidelijk dat voor lager- en middelbaar opgeleiden, in vergelijking met hogeropgeleiden, zorgen over de economie veel urgenter zijn dan zorgen over omgangsvormen.

Ook politiek en gezondheidszorg in top vijf van nationaal probleembesef

Op de derde plaats in de lijst met belangrijke problemen staan zorgen over de politiek. Zorgen over politiek en bestuur beslaan dit kwartaal 12% van het nationale probleembesef, een kleine stijging ten opzichte van de 10% van vorig kwartaal. De zorgen hebben betrekking op de politiek of politici in het algemeen, of op de regering/het kabinet in het bijzonder. Als er kwalificaties worden gebruikt dan gaat het vaak over besluiteloosheid of gebrek aan daadkracht en visie. Daarnaast noemt men de bureaucratie als probleem.

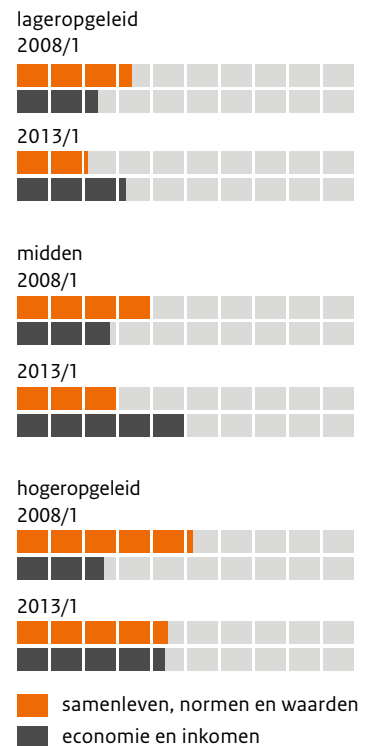
Zorgen over de gezondheidszorg staat op de vierde plaats en maken 10% van het nationale probleembesef uit. Dat aandeel is stabiel. Men is bezorgd over de gezondheidszorg of ouderenzorg in het algemeen, over bezuinigingen in de zorg of de stijgende zorgkosten.

Urgentie economische problemen weer op niveau van begin jaren tachtig

Dit keer kijken we wat de grootste maatschappelijke problemen betreft verder terug en wel met behulp van gegevens die voorafgaand aan de Kamerverkiezingen vanaf 1971 verzameld zijn in de Nationale Kiezers-

Figuur 1.6

Aantal keer dat problemen over economie en omgangsvormen worden genoemd naar opleidingsniveau, bevolking van 18+, 2008-2013/3 (aandeel dat een of meer problemen in de betreffende categorie noemt)

Bron: COB 2008/1 en 2013/3

6 De woorden die hogeropgeleiden gebruiken om hun zorgen over economie op te schrijven verschillen dit kwartaal ook niet heel erg van die van lageropgeleiden. Hogeropgeleiden hebben het vaker over de graaicultuur en zelfverrijking, terwijl lageropgeleiden dezelfde problemen aanduiden met de termen bonussen en zakkenvullers. Wel noemen lageropgeleiden vaker zorgen over stijgende prijzen ('alles wordt duurder'). Dat verschil zagen we ook terug in eerdere analyses (COB 2011|1: 16).

onderzoeken (nko). Daarin wordt gevraagd: 'Vervolgens zou ik u willen vragen wat u de belangrijkste problemen in ons land vindt?'. Die vraag lijkt erg op die van het COB, maar is zonder de toevoegingen van schaamte en boosheid wat 'koeler' en met 'problemen in het land' in plaats van 'maatschappelijke problemen' wordt de aandacht waarschijnlijk ook iets meer op beleidskwesties gericht. Daarbij komt nog dat de voorafgaande vragen verschillen en de kwesties anders zijn ingedeeld.⁷ Een directe vergelijking tussen de resultaten van beide onderzoeken is daarom niet mogelijk, maar het is wel nuttig om aan de hand van de kiezersonderzoeken te bezien hoe de publieksagenda zich op langere termijn heeft ontwikkeld. In alle jaren noemt meer dan 95% van de mensen een of meer nationale problemen. Net als met de cijfers uit het COB laten we iedereen even zwaar meetellen.

In figuur 1.7 hebben we zo goed mogelijk alle in de kiezersonderzoeken beschikbare categorieën gecombineerd tot acht grote onderwerpen en een categorie 'overig'. De categorie 'economie' is relatief groot omdat het niet mogelijk was om binnen deze groep over de hele periode dezelfde subcategorieën te onderscheiden. De onderwerpen zijn gerangschikt op volgorde van grootte in 2012, waarbij een aantal kleine categorieën apart zijn gehouden omdat ze in het verleden groter waren. Dat is bijvoorbeeld het geval voor 'milieu en energie'. Dat onderwerp maakte in 2012 1% uit van het publieke probleembesef, maar dat aandeel was veel groter in 1971 (21%) en in 1989 (35%).⁸ Huisvesting maakt nu slechts 3% uit van het probleembesef, maar in 1971 was dat 25% (woningnood, kraken wellicht). Criminaliteit is nu en was in 1971 met 4% een kleine categorie, maar werd tussendoor in 1998 en 2002 (19%) veel belangrijker. Iets vergelijkbaars geldt voor minderheden. Dat onderwerp wordt nu (5%) en in begin jaren zeventig (2%) nauwelijks genoemd, maar was in de jaren negentig en het begin van de nieuwe eeuw wel belangrijk. Daarbij is het opvallend dat het thema in 1994 26% van het probleembesef uitmaakte, terwijl dat slechts 13% was in 2002 – het jaar waarin volgens sommigen problemen rond minderheden en integratie voor het eerst door Fortuyn 'benoemd' werden en eindelijk doordrongen in het publieke bewustzijn.

Grote veranderingen toont de vrijwel altijd substantiële categorie economie, werk en inkomen. In 2012 is ze verreweg de grootste met 61% van het publieke probleembesef. Dat is aanzienlijk meer dan in de voorgaande jaren, maar over een langere periode niet uitzonderlijk: in 1982 was ze even groot (62%) en in de jaren daar omheen ook aanzienlijk. Het is overigens een diverse categorie, waarin zowel zorgen over de werkloosheid en gebrek aan economische groei als over de inflatie en te hoge belastingen en te lage bijstandsuitkeringen een plaats krijgen.

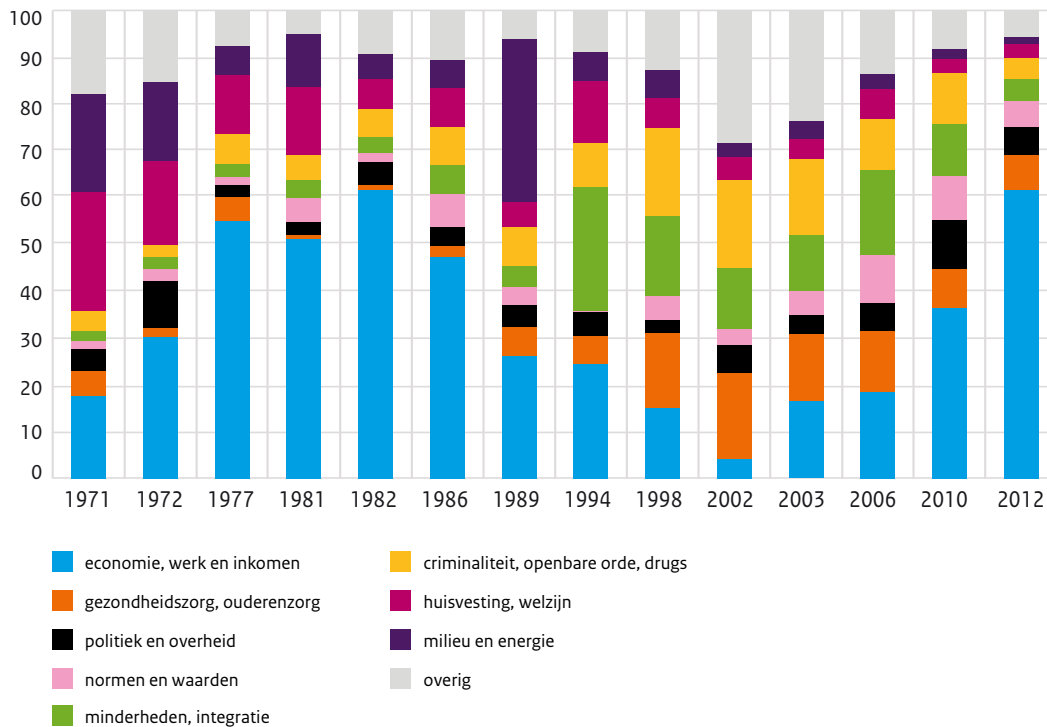
Agenda voor de regering: economie, gezondheidszorg en werk

Na dit historische uitstapje, keren we terug naar de actuele verschuivingen in de publieksagenda volgens het COB. Op die agenda voor de regering stonden economische onderwerpen al sinds begin 2012 hoger dan sociale thema's als samenleven en criminaliteit (zie COB 2013[1: 9]). Die trend heeft doorgezet. Inkomen en economie is het belangrijkste punt op de Haagse publieksagenda (19% van de totale agenda).

7 Zie over het nko verder B. Todosijevic, K. Aarts en H. van der Knaap (2010). *Dutch Parliamentary Election Studies. Data source book 1971-2006*. Den Haag: DANS.

8 In 1971 speelden allerlei kwesties van milieuvervuiling, in 1989 was het milieu een belangrijke kwestie in de campagne nadat het kabinet gevallen was over het 'reiskostenforfait'.

Figuur 1.7 Het nationaal probleembesef in acht categorieën,^a kiesgerechtigde bevolking, 1971-2012 (in procenten)

a Mensen die geen probleem noemen blijven buiten beschouwing. Alle anderen krijgen hetzelfde gewicht toegekend, verdeeld over het aantal problemen (maximaal vijf) dat men noemt. Daarom tellen de onderwerpen op tot 100%.

Bron: NKO '71-'12 (SKON / DANS); ongewogen resultaten

Veel mensen vragen de aandacht van Den Haag voor het stimuleren van de economie en het bestrijden van de crisis. Men pleit voor minder bezuinigingen. Daarnaast willen Nederlanders aandacht voor de bestrijding van armoede, het verkleinen van de inkomensverschillen, de aanpak van de bonuscultuur. Ook het vergroten van de werkgelegenheid en het tegengaan van werkloosheid staan hoog op de agenda. Het onderwerp staat met 10% op de derde plek, een stijging ten opzichte van het eerste kwartaal. De gezondheidszorg maakt 15% uit van de totale agenda en staat daarmee op de tweede plaats. Onderwijs staat met 8% stabiel op de vijfde plaats. Net als bij de vraag naar belangrijke problemen, zien we hier dat meer mensen het onderwerp 'politiek en bestuur' noemen.

Sterke punten: samenleven, vrijheden en sociaal stelsel

Terwijl in het nationale probleembesef de nodige verschuivingen zijn, is er veel stabiliteit in de spontaan genoemde sterke punten van Nederland. Nog altijd is het gemakkelijker om problemen te noemen dan sterke punten. 90% noemt een of meer problemen, terwijl 64% een of meer sterke punten van Nederland noemt.

De manier waarop we samenleven blijft de lijst aanvoeren. Het is niet zo dat dit onderwerp nu minder vaak genoemd wordt als probleem

en vaker als sterk punt en dat men dus een verbetering signaleert. Bij de sterke punten van Nederland blijft het 18% van de nationale trots uitmaken. Hoewel men zich zorgen maakt over de toegenomen verharding en de ik-cultuur, ziet men toch ook veel goede dingen gebeuren in Nederland. Zeker in kleine kring blijken mensen nog veel voor elkaar over te hebben. Veel mensen doen vrijwilligerswerk. En de Nederlandse mentaliteit van handelen en aanpakken wordt als positief gezien.

Andere sterke punten van Nederland blijven de zogenoemde sociale verworvenheden. De publieke voorzieningen, zoals de gezondheidszorg, het onderwijs en het sociale stelsel, zijn in Nederland goed geregeld. Zorg en onderwijs zijn goed, betaalbaar en voor iedereen toegankelijk en voor mensen die echt niet mee kunnen komen is er een vangnet. Dat dit sterke punten zijn, betekent overigens niet dat mensen zich er helemaal geen zorgen over maken. Bij de vraag naar belangrijke problemen zagen we dat mensen zich zorgen maken over stijgende zorgkosten en de vraag of publieke voorzieningen ook in de toekomst in stand blijven. Ook maken mensen zich boos over misbruik van voorzieningen. Maar het feit dat er een sociaal stelsel is, wordt als een positief punt gezien.

De vrijheid wordt minder genoemd dan voorheen, maar blijft een sterk punt van Nederland: het feit dat we in een vrij land leven waar je mag zeggen wat je wilt. Vorig kwartaal werden, in de nasleep van de troonswisseling, het koningshuis en de eenheid wat vaker genoemd als punt van nationale trots. Dit kwartaal komt dat onderwerp weer minder vaak voor.

Opinietrends

In het COB leggen we elk kwartaal stellingen voor over maatschappelijke en politieke kwesties. Sommige kwesties komen ook aan bod in het langer lopende Nationaal Kiezersonderzoek (NKO).⁹ We gebruikten het al bij de maatschappelijke problemen in figuur 1.7 en gebruiken het nu opnieuw om de ontwikkelingen sinds 2008, het beginjaar van het COB, in perspectief te plaatsen. Dat kan nuttig zijn om niet te snel te veronderstellen dat we nu uitzonderlijke veranderingen of stabiele trends meemaken. We gaan kort in op ongelijkheid en Europa, twee onderwerpen waar we in hoofdstuk 2 op doorgaan, en staan dan iets langer stil bij immigratie/integratie en politiek.

Altijd een meerderheid voor kleinere inkomensverschillen

Stijgende werkloosheid en media-aandacht voor mensen met inkomensproblemen zien we in het eerste blokje 'samenleven' van tabel 1.2 niet terug in grotere zorgen over verschillen tussen arm en rijk. Vrij onveranderd stemt de helft in met de stelling dat er te weinig aandacht is voor mensen die het minder hebben (ongeveer een kwart wijst de stelling af, de rest is neutraal of heeft geen mening). Onveranderd ook vanaf 2010, toen we de vraag voor het eerst stelden in het COB, vindt steeds iets meer dan 60% dat de verschillen tussen arm en rijk in Nederland te groot worden. Dat percentage is erg constant (tabel 1.2). Sinds 1994 (tabel 1.3) zijn

9 De NKO-data zijn ongewogen en dat betekent enige oververtegenwoordiging van politiek betrokken mensen met ook een wat 'progressieve' bias in opvattingen. Maar er is weinig reden om aan te nemen dat die bias in de tijd substantieel veranderd is, waardoor toch een redelijke vergelijkbaarheid verondersteld mag worden.

Tabel 1.2 Instemming met stellingen over samenleven en Europa,^a bevolking van 18+, 2008-2013/3 (in procenten)

	2008- 2009	2010- 2011	2012- 2013/1	2013/2	2013/3
samenleven					
'In ons land is er te weinig aandacht voor mensen die het minder hebben.'	54	53	53	.	50
'Het verschil tussen arm en rijk in Nederland is te groot geworden.'	.	60	63	61	62
'De mensen in ons land moeten meer zelf verantwoordelijk zijn en minder rekenen op overheidsvoorzieningen.'	47	51	48	54	45
Europa					
'Het Nederlands lidmaatschap van de eu is een goede zaak.'	47	46	45	41	40
'Het is een slechte zaak dat de gulden is vervangen door de euro.'	39	43	36	40	42
'In de huidige economische crisis is het goed dat Nederland de euro heeft.'	45	28	33	28	29
'De politiek in Den Haag heeft te veel macht overgedragen aan Europa.'	.	.	47	54	59
'Het is goed voor onze economie dat Europa zich meer bemoeit met de begrotingen van de lidstaten van de Europese Unie.'	.	.	39	31	31

a De stellingen worden voorgelegd met vijf antwoordmogelijkheden van 'zeer mee oneens' via 'oneens', 'neutraal' en 'eens' tot 'zeer mee eens' en 'ik weet het niet'. Vermeld zijn de percentages (zeer) eens van alle antwoorden. De cijfers tot 2012/4 zijn niet altijd op alle kwartalen gebaseerd. Significante ($p < 0,05$) veranderingen van het voorlaatste naar laatste kwartaal zijn in oranje weergegeven.

Bron: COB 2008-2013/3

er ook voortdurend meer mensen die vinden dat inkomensverschillen kleiner moeten worden dan groter. De verhoudingen wisselen wel. Sinds 1994 is de balans tussen beide groepen aanzienlijk verschoven in het voordeel van de groep die kleinere inkomensverschillen wil.

In de politiek is er de laatste tijd veel aandacht voor de vraag naar eigen verantwoordelijkheid. De overheid wil dat mensen minder vaak een beroep doen op publieke voorzieningen, maar zelf verantwoorde-lijkheid nemen door meer te betalen of zelf een bijdrage te leveren.

Tabel 1.3 Opvattingen over inkomensverschillen en Europa op langere termijn,^a bevolking van 18+, 1994-2012 (in procenten)

	1994	1998	2002	2003	2006	2010	2012
inkomensverschillen^b							
moeten groter	26	16	15	12	12	14	15
moeten kleiner	47	60	56	57	65	61	58
de Europese eenwording^c							
moet verder gaan	34	38	33	.	24	32	32
is al te ver gegaan	28	30	39	.	52	44	44

a De twee kwesties zijn voorgelegd met tegengestelde voorkeuren op een zevenpuntschaal en het verzoek op die schaal een positie te kiezen. Vermeld zijn hier de percentages voor posities 1-3 en 5-7; met de tussenpositie 4 en 'geen antwoord' tellen ze op tot 100%.

b 'Sommige mensen vinden dat de verschillen in inkomens in ons land groter moeten worden. Anderen dat ze kleiner moeten worden. Natuurlijk zijn er ook mensen met een mening die daar tussenin ligt.'

c 'Sommige mensen en partijen vinden dat de Europese eenwording nog verder zou moeten gaan. Anderen vinden dat de Europese eenwording al te ver is gegaan. [...] Waar zou u uzelf op de lijn plaatsen?'

Bron: NKO'94-'12 (SKON / DANS); ongewogen resultaten

Het algemene idee hierachter vinden veel mensen positief, zo zien we in tabel 1.2 (zie ook COB 2011|3: 24-26). 45% is het eens met de stelling dat mensen meer zelfverantwoordelijkheid moeten nemen en minder moeten rekenen op overheidsvoorzieningen (23% oneens). Die steun is dit kwartaal gedaald (vorig kwartaal 54%). Er lijkt vooralsnog geen sprake te zijn van een trend. De steun voor deze stelling fluctueert en ligt soms onder en dan weer boven de 50%. Als we dieper ingaan op de vraag naar eigen verantwoordelijkheid blijkt overigens dat mensen meer bezwaren en nuances zien. Het idee van eigen verantwoordelijkheid kan dus in de praktijk niet zonder meer op steun rekenen.¹⁰

Groeiende groep vindt dat Nederland te veel macht overdraagt aan EU

De groep die het eens is met de stelling dat het Nederlandse lidmaatschap van de EU een goede zaak is (40%, zie tabel 1.2), is nog altijd groter dan de groep die het met deze stelling oneens is (28%). De steun voor de EU ligt wel lager dan in 2008-2012, maar de daling is beperkt. Dat een grote groep de EU steunt, betekent niet dat men positief is over alle aspecten van het Nederlandse lidmaatschap. 42% vindt het een slechte zaak dat de gulden is vervangen door de euro (35% oneens), een percentage dat sinds 2009 constant is. 29% is het eens met de stelling dat het een goede zaak is dat Nederland in tijden van crisis de euro heeft (31% oneens). Dat percentage is aanzienlijk lager dan begin 2009, toen nog 45% het goed vond om de euro te hebben in tijden van crisis, maar verschilt nauwelijks ten opzichte van vorig kwartaal. 59% vindt dat de politiek in Den Haag te veel macht heeft overgedragen aan de EU (14% oneens) en deze groep stijgt sinds begin 2012 gestaag. 31% vindt het goed voor onze economie dat Europa zich meer bemoeit met de begrotingen van lidstaten (32% oneens).

Al met al zijn Nederlanders op dit moment dus minder positief over de EU dan voorheen: steun voor het lidmaatschap, voor de euro en voor de bemoeienis van de EU met Nederland loopt iets terug. Op de langere termijn (zie tabel 1.3) zien we dat Nederland in 2012 negatiever over de EU is dan in de jaren negentig, maar minder negatief dan in 2006, het jaar na het referendum over de Europese grondwet. In hoofdstuk 2 gaan we dieper in op de opvattingen over de EU.

Immigratie en integratie minder urgent, maar 'aanpassen' blijft belangrijk

Het thema immigratie en integratie is sinds 2008 gedaald op de lijst met belangrijke nationale problemen (zie tabel 1.1). Het thema maakt 7% uit van het nationale probleembesef, maar dat betekent nog altijd dat 20% een of meer problemen in deze categorie noemt. Het thema is op dit moment minder belangrijk dan een aantal andere, maar de zorgen over immigratie en integratie zijn niet verdwenen.

In het COB nemen we elk kwartaal stellingen op over immigratie en de aanwezigheid van andere culturen in Nederland. De antwoorden op die stellingen zijn heel constant (zie tabel 1.4). 40% is het (zeer) eens met stelling dat Nederland prettiger land zou zijn als er minder immigranten zouden wonen (30% oneens). Tegelijkertijd is 40% het (zeer) eens met de stelling dat aanwezigheid van verschillende culturen een aanwinst

10 P. Dekker en J. den Ridder, Meer eigen verantwoordelijkheid in de publieke opinie. Wat willen Nederlanders?, in T. Kampen, I. Verhoeven en L. Verplanke (red.), *De affectieve burger. Hoe de overheid verleidt en verplicht tot zorgzaamheid*. Amsterdam: Boom, 2013 (p. 25-40).

is voor de samenleving (25% oneens en 25% zeer oneens). 54% vindt dat Nederland door immigratie en open grenzen zijn eigenheid dreigt te verliezen (26% oneens). Wat wel iets verschuift is de instemming met de stelling dat ‘mensen zoals ik’ nadelen ondervinden van open grenzen: nu 25% tegen 18% vorig jaar zomer.

Tabel 1.4 Instemming met stellingen over immigratie en politiek,^a bevolking van 18+, 2008-2013/3 (in procenten)

	2008- 2009	2010- 2011	2012- 2013/1	2013/2	2013/3
immigratie en open grenzen					
‘Nederland zou een prettiger land zijn als er minder immigranten zouden wonen.’	40	40	35	40	40
‘De aanwezigheid van verschillende culturen is winst voor onze samenleving.’	40	41	44	40	40
‘Door immigratie en open grenzen dreigt Nederland teveel van zijn eigenheid te verliezen.’	.	55	51	.	54
‘Mensen zoals ik ondervinden vooral nadelen van het verdwijnen van de grenzen en het meer open worden van onze economie.’	17	19	21	25	26
politiek en overheid					
‘De landelijke politiek is voor mij vaak te ingewikkeld om te kunnen begrijpen.’	.	27	28	31	34
‘De overheid doet onvoldoende voor mensen zoals ik.’	35	36	35	39	40
‘Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet.’	57	56	58	59	62
‘Kamerleden en ministers geven niet veel om wat mensen zoals ik denken.’	47	48	50	50	54

a De stellingen worden voorgelegd met vijf antwoordmogelijkheden van ‘zeer mee oneens’ via ‘oneens’, ‘neutraal’ en ‘eens’ tot ‘zeer mee eens’ en ‘ik weet het niet’. Vermeld zijn de percentages (zeer) eens van alle antwoorden. De cijfers tot 2012/4 zijn niet altijd op alle kwartalen gebaseerd. Significante ($p < 0,05$) veranderingen van het voorlaatste naar laatste kwartaal zijn in oranje weergegeven.

Bron: COB 2008-2013/3

Tabel 1.5 Ontwikkelingen in opvattingen op langere termijn, bevolking van 18+, 1971-2012 (in procenten)

	1971	1994	1998	2002	2003	2006	2010	2012
allochtonen^a								
mogen eigen cultuur behouden	.	21	22	16	16	15	19	18
moeten zich aanpassen	.	58	55	68	64	68	62	59
instemming met stellingen over de politiek:								
‘Ik [vind mezelf heel goed]/[ben goed] in staat om een actieve rol te spelen in de politiek.’	.	21	24	28	28	21	27	28
‘Kamerleden bekommeren zich niet om de mening van mensen zoals ik.’	48	41	36	43	33	37	31	35
‘Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op de regeringspolitiek.’	56	43	41	42	37	40	44	47

a ‘In Nederland vinden sommigen dat allochtonen hier moeten kunnen leven met behoud van de eigen cultuur. Anderen vinden dat zij zich geheel moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur. [...] Waar zou u uzelf op de lijn plaatsen?’ De kwestie is voorgelegd met tegengestelde voorkeuren op een zevenpuntschaal en het verzoek op die schaal een positie te kiezen. Vermeld zijn hier de percentages voor posities 1-3 en 5-7; met de tussenpositie 4 en ‘geen antwoord’ tellen ze op tot 100%.

Bron: NKO’71-’12 (SKON / DANS); ongewogen resultaten

Op de langere termijn (tabel 1.5) zien we dat Nederlanders in 2012 iets minder streng zijn dan in de periode 2002-2006 over de vraag of allochtonen zich moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur of hun eigen cultuur moeten behouden. De groep die vóór aanpassing is is met 59% nog steeds veel groter dan de groep die pleit voor behoud van de eigen cultuur (19%), maar het aandeel ligt lager dan de 68% uit 2002 en 2006.

Hoewel het thema integratie en immigratie door de zorgen over de economie wat op de achtergrond geraakt is, zien we dat het blijft zorgen voor verdeeldheid en ambiguïteit. Voor veel mensen gaat immigratie ten koste van de Nederlandse eigenheid en sommigen zouden Nederland een prettiger land vinden zonder immigranten. Tegelijkertijd vindt een even grote groep dat de aanwezigheid van verschillende culturen een aanwinst is. Die verdeeldheid en ambiguïteit zien we ook terug in hun toelichting op hun mening of Nederland al dan niet een beter land zou zijn met minder immigranten (tabel 1.6).

De mensen die het oneens zijn met de stelling benadrukken dat immigranten een verrijking zijn, dat ze werk doen dat we zelf niet willen doen of dat Nederland zijn welvaart te danken heeft aan immigranten.

Tabel 1.6 Toelichtingen bij opvattingen over de stelling ‘Nederland zou een prettiger land zijn als er minder immigranten zouden wonen’, bevolking van 18+,^a 2013/3

	%	vaak voorkomende argumenten
(zeer) oneens	30	- immigranten zijn een verrijking voor Nederland; ze zorgen voor nieuwe inzichten en een andere manier van denken - immigranten zijn nodig; ze doen werk dat wij niet willen of kunnen doen (vergrijzing) - Nederland is altijd een open land geweest en heeft zijn welvaart te danken aan immigranten; diversiteit, tolerantie en openheid horen bij Nederland - het gaat niet om immigratie, maar om integratie: hoe betrek je mensen bij Nederland - nuance: immigranten moeten zich dan wel aanpassen, het moeten er niet te veel worden
neutraal	27	- immigratie heeft positieve en negatieve kanten; positief is nieuwe kennis, verrijking door nieuwe culturen, mensen die hier komen werken; negatief is criminaliteit, overlast, mensen die werken onder het gangbare loon, mensen die misbruik maken van voorzieningen, Nederland wordt te vol - immigranten die zich aanpassen zijn positief, maar immigranten die zich niet aanpassen zorgen ervoor dat Nederland minder prettig wordt; het echte probleem is integratie - we moeten alleen mensen opnemen die het echt nodig hebben; met snellere procedures
(zeer) eens	40	- immigranten nemen banen van Nederlanders in, werken voor minder geld - immigranten ‘krijgen’ dingen, waar gewone Nederlanders voor moeten werken (huis, uitkering); ze maken misbruik van voorzieningen - immigranten zorgen voor criminaliteit en overlast - immigranten passen zich niet aan aan de Nederlandse gebruiken - nuance: geen probleem met mensen die meedoen en zich wel aanpassen; niet iedereen over één kam scheren (maar...), er moet wel plek zijn voor mensen die elders vervolgd worden; autochtonen zorgen ook voor problemen
ik weet het niet	3	-

a Toelichtingsvraag voorgelegd aan een kwart van de respondenten.

Bron: COB 2013/3

Mensen die het met de stelling eens zijn benadrukken dat immigranten zorgen voor overlast, dat ze oververtegenwoordigd zijn in de criminaliteitscijfers, dat ze ons werk inpikken (Oost-Europeanen), misbruik maken van Nederlandse voorzieningen of ervoor zorgen dat Nederland te vol wordt. Daarover is men het dus niet met elkaar eens.

Maar waarover meer consensus is tussen beide groepen (en dat duidt dan weer op interne ambiguïteit) is de nadruk in alle antwoordcategorieën op 'aanpassen'. Zowel mensen die de positieve kanten van immigratie benadrukken als mensen die de negatieve kanten voorop stellen, vinden het belangrijk dat immigranten zich aanpassen aan de Nederlandse gewoonten en gebruiken.

'Mensen zoals ik' hebben weinig politieke invloed

In tabel 1.4 staan ook stellingen over politiek en overheid. 34% vindt de landelijke politiek zelf vaak te ingewikkeld om te begrijpen, een kleine, niet significante stijging ten opzichte van vorig kwartaal. De groep die de politiek wel begrijpelijk vindt is met 39% groter. 40% vindt dat de overheid onvoldoende doet voor mensen 'zoals ik' (19% oneens). Een meerderheid van 62% is het eens met de stelling dat 'mensen zoals ik' geen enkele invloed hebben op wat de regering doet (16% oneens). De antwoorden op die stelling schommelen door de tijd heen, maar men is daar op dit moment niet noemenswaardig negatiever over dan eerder. 54% stemt in met de stelling dat Kamerleden en ministers niet veel geven om wat mensen zoals ik denken (18% oneens). Dat aandeel verschilt niet significant ten opzichte van vorig kwartaal, maar ligt wel hoger dan in voorgaande jaren.

De instemming met de laatste stellingen in tabel 1.4 laten zien dat een groot deel van de Nederlanders de indruk heeft weinig invloed te hebben op de politiek en dat politici weinig geven om hun mening. De inhoudelijk verwante (maar door verschillen in formuleringen en onderzoeksopzet niet strikt vergelijkbare) metingen voor de langere termijn in tabel 1.5 tonen geen trendmatige veranderingen. Volgens het NKO is met 47% het aandeel dat zegt geen invloed te hebben op de regeringspolitiek hoger dan in de voorafgaande jaren, maar lager dan in 1971 (56%). De 35% die in 2012 vindt dat Kamerleden zich niet bekommeren om 'mensen zoals ik', is iets hoger dan in 2010 (31%), maar lager dan in 2002 (43%) en 1994 (41%) en veel lager dan in 1971 (48%); voor de overzichtelijkheid zijn de metingen tussen 1971 en 1994 weggelaten, maar ook daar zien we schommelingen.

Die schommelingen zijn een waarschuwing tegen al te gemakkelijk signaleren van negatieve trends. Het is afwachten of de komende kwartalen een negatieve ontwikkeling doorzet en dan is vervolgens nog de vraag wat die betekent. De hier gepresenteerde COB- en NKO-stellingen over politiek en politici zijn van oorsprong politicologische indicatoren voor gebrek aan 'politiek zelfvertrouwen' of voor gevoelens van politieke machteloosheid. Dergelijke begrippen suggereren al snel iets wezenlijks in de houding van burgers en in de beïnvloedbaarheid van het politieke stelsel. Instemming met de stellingen zal echter ook voortkomen uit ergernissen over gebrek aan succes in de bestrijding van de crisis of over

de partijpolitieke verhoudingen die dwingen tot moeizame compromissen, of uit afwijzing van het beleid of zorgen over de persoonlijke gevolgen daarvan. Als het economisch weer beter gaat en de angst voor mogelijke bezuinigingen plaats maakt voor enige zekerheid over gevolgen van genomen maatregelen, kan de stemming ook weer snel verbeteren. We hebben respondenten niet gevraagd om hun opvattingen over de politiek toe te lichten, maar hun toelichtingen bij de vraag welke kant het opgaat met Nederland zijn informatief. Bij de mensen die zichzelf geen enkele invloed toekennen op het regeringsbeleid én menen dat Kamerleden en ministers weinig geven om hun mening (44% van de ondervraagden dit kwartaal¹¹) zijn de crisis en het overheidsbeleid daarvoor een grote bron van verontrusting en ergernis. Enkele van de toelichtingen uit deze groep waarom het niet gaat met Nederland:

“De heren in Den Haag moeten iets meer bedenken dat wij het met zijn allen doen. In plaats van te focussen op wat Brussel ons oplegt, zouden ze eens goed naar 'hun volk' moeten kijken. Ik zie geen greintje empathie onze kant opgaan.” (vrouw, 26 jaar, hoger beroepsonderwijs, waarom het iets meer de verkeerde dan goede kant op gaat)

“Door de kortetermijnvisie in Den Haag worden te veel verkeerde beslissingen genomen. Er wordt nu alleen gereageerd in plaats van geregeerd door de kabinetten (miljarden uit pensioenfondsen en geen voorbereiding op de vergrijzing). Verkeerde beslissingen door kabinet paars moeten nu ineens worden aangepakt. Doordat partijen niet verder kijken dan 4 jaar kunnen geen goede beslissingen worden gemaakt voor de toekomst. Partijen zijn meer bezig met het blokkeren van anderen partijen in plaats van zich te bemoeien met wat goed is voor het land.” (man, 26, hoger beroepsonderwijs, waarom het iets meer de verkeerde dan goede kant op gaat)

“Omdat Den Haag zich drukker maakt om wat Brussel wil, en totaal Nederland uit het oog verliest. Geld hierheen, geld daarheen, en hier gaan mensen naar de galemiezen. Mensen verliezen hun baan, hun huis, hun toekomst en hun leven. We geven maar geld naar het buitenland, waar je nooit een cent van terug ziet. Dikke bonussen ook voor mensen die er een potje van maken, moet ik nog meer noemen? Marktwerking totaal mislukt door de graaicultuur enz. enz.” (vrouw, 47, lager beroepsonderwijs, waarom het duidelijk de verkeerde kant op gaat)

“Alles wat er ooit is opgebouwd wordt nu afgebroken. Bejaarden, zieken worden als vuil behandeld. De rijken worden rijker, en de armoede wordt steeds groter. Kijk naar de voedselbanken. Deze regering begrijpt nog steeds niet dat zoals ze nu bezig zijn het alleen maar slechter wordt. Zet de geldkraan dicht naar het buitenland en zinloze projecten, megalonen, bonussen stoppen (bv. artsen), enz. enz.” (man, 49, middelbaar beroepsonderwijs, waarom het duidelijk de verkeerde kant op gaat)

¹¹ In deze groep vindt 85% dat het met Nederland meer de verkeerde dan de goede kant op gaat of duidelijk de verkeerde kant op; bij de 56% van de respondenten die het niet met beide stellingen eens is, is dat 54%.

Ter afsluiting en bemoediging, maar geenszins representatief, uit dezelfde groep twee minder negatieve ouderen:

“Hoe het wel moet weet ik ook niet, maar financieel gaat het in ons land steeds slechter. De afstand tussen arm en rijk wordt steeds groter, net als voor de oorlog. Misschien ben ik wat te negatief. We mogen toch blij zijn om in Nederland te wonen, als je kijkt naar de problemen in andere landen.” (vrouw, 80, middelbaar algemeen vormend onderwijs, waarom het iets meer de verkeerde dan goede kant op gaat)

“De politici doen zeker hun best.” (man, 77, middelbaar beroepsonderwijs, waarom het iets meer de goede dan verkeerde kan op gaat)

2 Persoonlijke toekomstzorgen en opvattingen over inkomensongelijkheid en over Europa nader belicht

Kernpunten

- De helft van de Nederlanders maakt zich een beetje zorgen over de eigen financiële toekomst, een derde maakt zich (tamelijk) veel zorgen. Ouderen, lageropgeleiden en mensen met benedenmodaal inkomen maken zich vaker zorgen. Mensen zijn onzeker of bezorgd over dalende pensioenen, de werksituatie, bezuinigingen, stijgende zorgkosten en de situatie op de huizenmarkt.
 - Een stabiele meerderheid vindt het verschil tussen arm en rijk te groot in Nederland (nu 62%) en ook een meerderheid is voor nivellering van inkomens (66%). In andere landen is die meerderheid vaak veel groter.
 - In opvattingen van Nederlanders over het EU-lidmaatschap klinkt vaak een gevoel van onvermijdelijkheid door. Dat gevoel lijkt ook elders te spelen: in de meeste EU-lidstaten vindt een relatieve meerderheid dat onvoldoende met de nationale belangen rekening wordt gehouden én dan men toch geen toekomst buiten de EU heeft.
-

Drie onderwerpen uit hoofdstuk 1 diepen we hier uit met aanvullende informatie van de respondenten van de COB-enquête van dit kwartaal en met gegevens uit andere bronnen. We gaan uitvoerig in op onzekerheid over de (financiële) toekomst en kijken verder naar opvattingen over inkomensongelijkheid en Europa.

Onzekerheid over de (financiële) toekomst?

We zagen dat Nederlanders somber zijn over de economische situatie van ons land. De tevredenheid met de Nederlandse economie is laag en een meerderheid verwacht dat de situatie de komende twaalf maanden niet zal verbeteren. Over de eigen financiën blijft men tevreden. Wel verwachten in vergelijking met het begin van de crisis meer mensen een verslechtering van hun eigen financiële situatie. Wie zijn dat? Maken Nederlanders zich eigenlijk zorgen over hun financiële toekomst? En de toekomst in het algemeen? Op die vragen gaan we hier in.

Vooraf met een laag inkomen worden negatiever over hun financiën

Hoewel in deze tijden van crisis de overgrote meerderheid van de Nederlanders tevreden is over de eigen financiële situatie, is er toch een groep mensen die de eigen financiële situatie een onvoldoende geeft. Die groep groeit langzaam: in het eerste kwartaal van 2008 gaf 13% een onvoldoende, sindsdien steeg dat percentage naar 20% in dit kwartaal. In tabel 2.1 is te zien dat jongeren, lageropgeleiden, mensen met een lager gezinsinkomen en mensen zonder werk hun financiële situatie vaker dan gemiddeld een onvoldoende geven.¹ Als we de ontwikkelingen in deze groepen door de tijd heen volgen, dan zien we dat vooral mensen met een lager inkomen of zonder werk hun financiële situatie vaker een onvoldoende zijn gaan geven. Onder mensen met een betaalde baan of een bovenmodaal inkomen steeg het aandeel onvoldoendes nauwelijks.

Ouderen, lageropgeleiden, mensen met een benedenmodaal gezinsinkomen, werklozen en gepensioneerden verwachten de komende maanden vaker een verslechtering. Mensen met een benedenmodaal inkomen en zonder werk zijn dus zowel negatiever over hun huidige als over hun toekomstige financiële situatie. Opvallend is dat dit voor de andere groepen niet geldt. Jongeren geven hun situatie nu vaker een onvoldoende, maar zijn over de toekomst juist vaker positief. Gepensioneerden zijn positiever over hun situatie nu, maar verwachten vaker een verslechtering in de toekomst. Op deze verschillen tussen jong en oud komen we zo terug.

¹ In tabel 2.1 bekijken we de eerste drie kwartalen samen, waardoor het cijfer bij 'allen' iets lager ligt dan de hierboven genoemde 20% voor het laatste kwartaal.

Tabel 2.1 Opvattingen over de eigen financiële situatie,^a naar achtergrondkenmerken, bevolking van 18+, 2013/1-3 (in procenten)

	geeft financiële situatie een onvoldoende	verwacht verslechtering financiële situatie	persoonlijk bezorgd over gevolgen bezuinigingen
allen	18	30	32
man	18	29	31
vrouw	17	31	32
18-34	20	18	21
35-54	19	28	33
≥ 55	15	41	38
lageropgeleid	20	39	44
middengroep	19	30	32
hogeropgeleid	15	23	19
benedenmodaal gezinskomen	36	41	44
modaal gezinskomen	17	32	34
bovenmodaal gezinskomen	10	24	21
studeert	24	19	21
betaald werk	14	25	28
huisvrouw of -man	19	32	40
werkloos of arbeidsongeschikt	53	42	53
met pensioen	14	49	38

a Aandeel dat de tevredenheid met de eigen financiële situatie beoordeelt met een cijfer van 0 tot 5, aandeel dat verwacht dat zijn financiële situatie de komende twaalf maanden zal verslechteren, aandeel dat zich tamelijk veel of veel zorgen maakt over de gevolgen van de bezuinigingen van het kabinet op de eigen financiële situatie. Oranje cijfers wijken significant af van de rest van de bevolking bij $p < 0,05$.

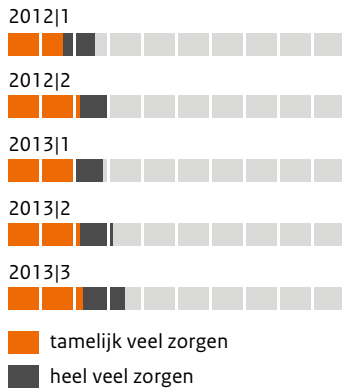
Bron: COB 2013/1-2013/3

Helpt Nederlanders 'een beetje' bezorgd over de financiële toekomst, een derde maakt zich veel zorgen

Maken Nederlanders zich nu echt zorgen over hun financiële toekomst? We hebben op twee manieren gevraagd naar dit soort zorgen. Aan het begin van de COB-enquête vragen we al een aantal kwartalen in hoeverre mensen zich persoonlijk zorgen maken over de geplande bezuinigingen van het kabinet. Die vraag is dus iets specifiekere dan algemene zorgen om de toekomst, omdat er expliciet naar bezuinigingen wordt gevraagd. Die bezuinigingen zijn dankzij de crisis al een aantal jaar een centraal thema in de politiek en het nieuws. Dit kwartaal maakt 13% zich veel zorgen over de gevolgen van de bezuinigingen voor zijn eigen situatie, 22% maakt zich tamelijk veel zorgen, 52% is een beetje bezorgd, 9% maakt zich helemaal geen zorgen en 3% weet het niet. Sinds 2012 zien we dat het aandeel dat zich (tamelijk) veel zorgen maakt iets toeneemt, van 27% in het eerste kwartaal van 2012 tot 35% nu (zie figuur 2.1).² Ouderen, lageropgeleiden, mensen met een gezinskomen beneden modaal en mensen zonder werk maken zich vaker (tamelijk) veel zorgen dan jongeren, hogeropgeleiden en mensen met een hoger inkomen.

² Overigens stemt 61% in met de stelling dat er bezuinigd moet worden op de overheidsuitgaven in Nederland (15% oneens). Dat er bezuinigd moet worden is dus voor de meeste mensen wel duidelijk, al is het wel de vraag wat mensen onder 'overheidsuitgaven' verstaan. Hebben ze het dan over de hoeveelheid ambtenaren of denken ze ook aan overheidsuitgaven aan zorg en onderwijs?

Figuur 2.1 Aandeel dat zich (tamelijk) veel zorgen maakt over de gevolgen van bezuinigingen voor zijn persoonlijke situatie, bevolking van 18+, 2012-2013 (in procenten)

Bron: COB 2012/1-2013/3

Dit kwartaal vroegen we aan de helft van de geënquêteerden aan het eind van de vragenlijst hoeveel zorgen zij zich, al met al, maken over hun financiële toekomst. Daar zegt 9% zich heel veel zorgen te maken, 26% tamelijk veel, 51% een beetje, 11% geen en 3% weet het niet. De uitkomsten zijn daarmee heel vergelijkbaar met die van de vraag naar zorgen over bezuinigingen: ongeveer de helft van de Nederlanders is wel een beetje bezorgd. Een derde maakt zich (tamelijk) veel zorgen.³

Soms concrete zorgen, soms vooral onzekerheid over toekomst

Om te achterhalen hoe diep die zorgen zijn en waarover ze gaan vroegen we mensen om in hun eigen woorden toe te lichten waarom ze zich wel of geen zorgen maken over bezuinigingen of over hun financiële toekomst in het algemeen.⁴

In de eerste plaats is er een kleine groep van ongeveer 10% die zich geen zorgen maakt over hun financiën. Dat komt, zeggen ze, doordat ze een goede financiële positie hebben (werk, voldoende inkomen, spaargeld) of wel met minder toekunnen zodat ook lagere inkomsten niet voor problemen zorgen. Bij anderen is het vooral een houding: het komt wel goed, je hebt toch geen invloed op de toekomst, daar ga ik me niet druk over maken.

De mensen die zich wel (een beetje of veel) zorgen maken geven grofweg drie soorten toelichtingen. Uit de eerste blijkt dat er concrete zorgen zijn over de eigen situatie. Iemand raakt bijvoorbeeld (waarschijnlijk) zijn baan kwijt, wordt gekort op zijn pensioen of heeft minder te besteden.

“Mijn inkomsten stijgen niet maar mijn vaste lasten wel. Maak me zorgen over de hypotheek, verzekeringen etc. Het kan allemaal maar net. Geld voor extra zoals onderhoud is er niet. Moet goed voor gespaard worden. Hoe moeten wij geld uitgeven (Samsom zei dat, geloof ik) om de economie te stimuleren als we geen geld hebben.” (vrouw, 43 jaar, heel veel zorgen)

Bij een tweede groep gaat het niet zozeer om concrete zorgen, maar eerder om onzekerheid over de eigen situatie. Er is geen directe aanleiding om bezorgd te zijn, maar gezien de economische situatie en de bezuinigingen is men er niet helemaal zeker van dat dit in de toekomst ook zo blijft.

“Door slechte economie kunnen zelfs personen in een relatief veilige situatie als ik hun baan verliezen. Daar kan je je druk over maken. Doe ik over het algemeen niet, maar de totale situatie kan je wel zorgen baren als je er even bij stilstaat. Zeker als je merkt dat mensen in je directe omgeving hun relatief zekere baan ook (kunnen) verliezen.” (vrouw, 31, maakt zich een beetje zorgen)

Bij een derde, en kleine, groep is de motivatie nog minder concreet. Zij wijzen op de algemene situatie in Nederland. Die is niet goed en dat leidt blijkbaar tot bezorgdheid, zonder dat duidelijk wordt of en hoe die situatie betrekking heeft op henzelf.

De antwoorden van de mensen die zich tamelijk veel zorgen maken lijken niet urgenter of concreter dan die van de mensen die ‘een beetje’

3 Het is dus niet zo dat men aan het eind van de vragenlijst – na allerlei vragen over politiek en maatschappij – negatiever is dan aan het begin van de vragenlijst. Bij de vraag over de verslechtering van de financiële situatie lijkt er wel een effect van de vraagvolgorde. Als de vraag wordt gesteld na een blokje over de eigen situatie is men positiever dan als de vraag wordt gesteld na een blokje over belangrijke problemen in Nederland (zie COB 2012|3: 7).

4 Een kwart van de respondenten kreeg de toelichtingsvraag over zorgen over bezuinigingen, de helft de vraag over zorgen over de financiële toekomst in het algemeen.

bezorgd zijn. De mensen die zich 'heel veel' zorgen maken, noemen in hun antwoorden wel vaker actuele en concrete aanleidingen voor hun zorgen.

Onzeker en bezorgd over pensioen, werk en dalende inkomsten

Hoewel de intensiteit en urgentie van de zorgen verschillen, hebben ze wel betrekking op dezelfde onderwerpen. De meeste zorgen gaan over werk, pensioen of minder inkomen. Mensen verliezen hun baan of zijn er onzeker over. Ze hebben een tijdelijk contract en zijn onzeker over verlenging of vrezen na hun studie moeilijk werk te kunnen vinden.

"Je bent tegenwoordig niet meer zeker van een baan. Ze zetten je heel gemakkelijk op straat. En ik ben van een leeftijd dat ik niet gemakkelijk een baan krijg. Leeftijdscriminatie. En een baan heb je nodig voor inkomen. Aan de ene kant moet je langer werken en aan de andere kant wordt er niet gezorgd voor banen. Dus financieel een onzekere tijd." (vrouw, 53, maakt zich tamelijk veel zorgen)

Vooralsouderen maken zich zorgen over de korting op hun pensioen en de onzekerheid over hoe zich dat in de toekomst gaat ontwikkelen.

"De oude zekerheden, bijvoorbeeld een waardevast pensioen, bestaan niet meer. De beloften van overheden zijn niets waard." (man, 69, maakt zich een beetje zorgen)

"Op dit moment heb ik nog wat reserve, maar dit wordt nu elk jaar minder en mijn pensioen is al zeker zeven jaar niet meegegaan met de inflatie, dus financieel ga ik er steeds op achteruit. Als gepensioneerde ben ik niet in staat om mijn financiën naar een hoger peil te tillen. Machteloosheid voel ik hierbij." (vrouw, 67, maakt zich een beetje zorgen)

"We hebben heel veel ingeboet sinds ik uit de wao ben gegooid en mijn man vervroegd met pensioen moest." (vrouw, 58, heel veel zorgen)

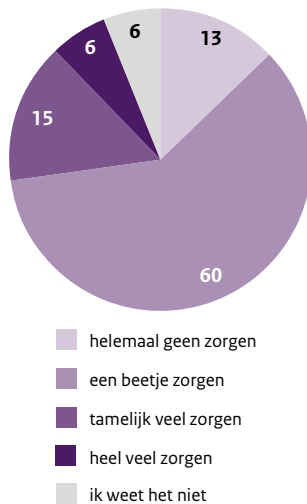
Ook zeggen mensen dat alles duurder wordt en dat ze daarom bezorgd zijn over hun toekomst. Het gaat vaak over stijgende zorgkosten, maar ook over hogere belastingen en huren. Studerende of schoolgaande kinderen worden ook genoemd als kostenpost. Daarnaast maakt men zich zorgen over de gevolgen van bezuinigingen en de ontwikkelingen op de huizenmarkt.

"Inkomen stijgt niet, maar alles wordt duurder en toeslagen minder." (man, 39, maakt zich tamelijk veel zorgen)

Ook jongeren zijn onzeker over de toekomst, vooral over hun baan

Net als in vorige kwartalen (COB 2013|1: 21; 2013|2: 24) zien we ook dit kwartaal dat jongeren (18-34 jaar) minder vaak dan ouderen een financiële verslechtering verwachten of bezorgd zijn over hun toekomst. We vroegen ons af of jongeren zich dan helemaal geen zorgen maken of dat ze die zorgen een beetje wegwuiven onder het mom van 'dat zien we later wel'. Met behulp van de toelichtingsvragen over financiële zorgen en telefonische vervolgesprekken met een aantal jongeren, hebben we geprobeerd te achterhalen wat er achter deze cijfers zit. Hoe kijken jongeren aan tegen hun financiële situatie?

Figuur 2.2 Zorgen over persoonlijke gevolgen van bezuinigingen onder 18-34-jarigen, 2013/1-2013/3 (in procenten)

Bron: COB 2013/1-2013/3

In figuur 2.2 zien we dat het niet zo is dat jongeren zich helemaal geen zorgen maken over hun financiële toekomst en de gevolgen van de bezuinigingen. Ze maken zich inderdaad minder vaak zorgen dan ouderen, maar 6% maakt zich veel zorgen, 15% tamelijk veel en 60% een beetje.

In vergelijking met ouderen maken jongeren zich – logischerwijs – minder vaak zorgen over hun pensioen. De zorgen van jongeren betreffen vaak werk. Soms met een concrete aanleiding (baan verloren), soms vooral uit onzekerheid ('je weet nooit of je je baan houdt'). Het maakt natuurlijk wel veel uit of iemand 18 of 34 jaar is.⁵ Mensen van rond de twintig hebben het over studiefinanciering of over onzekerheid over het vinden van de baan na de studie. Ze zijn relatief vaak optimistisch over hun arbeidskansen na hun studie.

"Ik ben nog jong en de echte financiële problemen zal ik wel over een paar jaar gaan zien, na mijn studie. Nu maak ik me daar nog geen zorgen over. Ik heb genoeg geld voor de opleiding en het leven daaromheen. Ik maak me nu echt nog niet druk." (man, 18, maakt zich geen zorgen)

"Ik word gemotiveerd om door te studeren maar moet het wel zelf betalen waardoor ik een studieschuld zal krijgen. Ook zijn er weinig banen te krijgen in de zorg dus ik weet dat ik later moeite zal krijgen met het vinden van een baan." (vrouw, 19, maakt zich tamelijk veel zorgen)

Mensen van rond de dertig maken zich ook zorgen over werk, maar bijvoorbeeld ook over de ontwikkelingen op de huizenmarkt. Een aantal van hen zegt expliciet te twijfelen over kinderen krijgen.

"Er is veel onzeker op dit moment, waar wordt bezuinigd, waar treft mij dat? Ook baan zekerheid is niet gegarandeerd door bezuinigingen bij mijn werkgever. Onze grote beslissing nu, wel of geen kind krijgen, hangt van beide af. Wat gaat dit ons kosten financieel. De betaalbaarheid en beschikbaarheid van kinderopvang is daarin erg belangrijk!" (vrouw, 30 jaar, maakt zich een beetje zorgen)

"Door de bezuinigingen in de zorg en de omschakeling naar de Wmo staat mijn baan op de tocht. Dit in combinatie met een man in de bouw, twee kleine kids en een koophuis maak ik me best zorgen wat er gebeurt als we onze banen verliezen. Daarnaast wordt alles duurder en de inkomsten stijgen niet, moeilijke combinatie." (vrouw, 32 jaar, maakt zich tamelijk veel zorgen).

5 Als we kijken naar het verschil tussen studerende en niet-studerende jongeren, dan valt op dat studenten vaker zeggen dat ze niet weten of ze zich zorgen maken over bezuinigingen dan niet-studenten. Studenten geven hun financiële situatie vaker een onvoldoende (24%) dan niet-studerende jongeren (17%). Hun antwoorden op de vraag of ze de komende twaalf maanden een verslechtering van de financiële situatie verwachten loopt nauwelijks uiteen.

In de telefonische vervolggesprekken vroegen we jongeren of zij in hun omgeving het beeld herkennen dat jonge mensen zich minder zorgen maken over de gevolgen van de crisis. Een deel van de mensen zag inderdaad optimisme over werk vinden, anderen waren het er juist niet mee eens en zeiden in hun omgeving wel degelijk te zien dat mensen worstelen met werk, minder inkomen of een onverkoopbaar huis.

"In mijn omgeving zijn het de laag opgeleide mensen die er niet over na willen denken en dan is er een middenmoot en die maken zich allemaal zorgen en de hogeropgeleiden maken zich geen zorgen. Of je

je zorgen maakt hangt af van je opleidingsniveau en of je wel of niet een baan hebt. Want als je geen baan hebt ben je natuurlijk bezorgd. Ik maak me zelf niet echt zorgen. Ik zie wel dat het niet echt goed gaat, maar dat duurt al zo lang en er zal toch ook wel een omkeerpunt komen. Ik heb een prima baan en als ik hem kwijt raakt dan denk ik dat het niet echt moeilijk zal zijn om een nieuwe baan te vinden.”
(vrouw, 33 jaar, hogeropgeleid)

Grip op de eigen toekomst

De economische crisis krijgt langzaam vat op de tevredenheid met en zorgen over de eigen financiële situatie. Hoe zit het met de ‘toekomst’ in het algemeen? Wordt men daar somberder over of hebben mensen het gevoel dat ze grip verliezen? Is er sprake van een algemeen toekomstpessimisme en wordt dat erger door de crisis?

Over de toekomst van Nederland als geheel blijken Nederlanders sowieso somber, zo zagen we al in figuur 1.1. Ongeveer twee derde van de Nederlanders denkt dat Nederland zich in de verkeerde richting ontwikkelt. Die somberheid was er overigens al vóór het begin van de crisis in 2008. Wat hooguit veranderd is, zijn de motieven die mensen hebben voor hun pessimisme: die gingen eerst vooral over omgangsvormen en nu steeds vaker over economie. Er is altijd wel een reden waaruit blijkt dat het niet de goede kant op gaat met Nederland.

Ook over de toekomst van de wereld of ‘mensen in Nederland’ in het algemeen, is men niet zo positief (zie tabel 2.2). De helft van de Nederlanders zegt het moeilijk te vinden hoopvol te zijn over de toekomst van de wereld. 63% denkt dat het leven van mensen in Nederland eerder slechter dan beter zal worden. De groepen die het tegenovergestelde vinden zijn aanmerkelijk kleiner. Ten opzichte van begin 2012, de laatste keer dat we deze vragen opnamen in het COB, is men niet pessimistischer geworden; ten opzichte van begin 2011 is de sfeer wel negatiever.

Tabel 2.2 Stellingen over (grip op de) toekomst,^a bevolking van 18+, 2011-2013 (in procenten)

	2011/1	2012/1	2013/1	2013/2	2013/3
‘Zoals de zaken er nu voor staan, is het moeilijk om hoopvol te zijn over de toekomst van de wereld.’					
• (zeer) oneens	30	22	.	.	23
• (zeer) eens	32	49	.	.	50
‘Voor de meeste mensen in Nederland wordt het leven eerder slechter dan beter.’					
• (zeer) oneens	21	11	.	.	13
• (zeer) eens	47	67	.	.	63
‘Ik heb het gevoel dat ik weinig grip heb op mijn eigen toekomst.’					
• (zeer) oneens	51	42	41	41	31
• (zeer) eens	20	29	30	30	40

a De cijfers tellen samen met de percentages ‘weet niet’ en ‘neutraal’ op tot 100%. Significante ($p < 0,05$) veranderingen ten opzichte van het voorlaatste kwartaal zijn in oranje weergegeven.

Bron: COB 2011/1-2013/3

Ook bij andere tijdreeksen in dit kwartaalbericht zien we dat de sfeer vanaf de zomer van 2011 somberder wordt.

Voor de 'toekomstige generaties' is men dan ook niet erg hoopvol. Uit opinieonderzoek in opdracht van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling blijkt dat in april 2011 73% bang is dat toekomstige generaties het slechter krijgen dan wij het nu hebben (22% is het niet met die stelling eens). Van de mensen met kinderen zegt 58% bang te zijn dat hun kinderen het slechter krijgen dan zichzelf.⁶ Ook hieruit blijkt dat de meeste mensen geen uiting geven aan een vooruitgangsgeloof, maar eerder pessimistisch zijn.

Van dit meer algemene pessimisme keren we terug naar de eigen leefwereld. Hebben mensen het gevoel dat ze zelf grip hebben op hun toekomst? Is de toekomst iets dat je zelf in de hand hebt? We vroegen mensen om te reageren op de stelling 'ik heb het gevoel dat ik weinig grip heb op mijn eigen leven' (tabel 2.2). Sinds het begin van het COB in 2008 is de groep die grip zegt te hebben groter dan haar tegenpool. Dit kwartaal is het voor het eerst omgekeerd en is de groep die geen grip heeft (40%) groter dan de groep die wel grip zegt te hebben (31%).⁷ Overigens is er de hele periode ook een grote neutrale groep (dit kwartaal 26%).

Om te weten te komen wat bepaalt of iemand wel of niet het gevoel heeft grip te hebben op de eigen toekomst, vroegen we mensen hun antwoord op de derde stelling uit tabel 2.2 toe te lichten. Kernargumenten staan vermeld in tabel 2.3. Of ze het nu eens of oneens zijn met de stelling, veel mensen maken in hun overwegingen onderscheid tussen zaken buiten je eigen invloedssfeer (gezondheid, politiek, werk, economie) en zaken waarop je wel invloed kunt uitoefenen (studie, persoonlijke relaties, hoe je reageert op onvoorziene gebeurtenissen). Het verschil zit in de beoordeling van zaken waarop je geen invloed hebt. Mensen die wel grip hebben benadrukken dat je ook in die gevallen keuzes hebt; mensen die geen grip hebben, benadrukken waarop je geen invloed hebt. In de literatuur wordt dat ook wel aangeduid als het verschil tussen een interne en externe *locus of control* (COB 2010|4: 26). Een ander verschil komt voort uit iemands situatie. Mensen die grip hebben zeggen dat ze (financieel) onafhankelijk zijn en dus ruimte hebben om eigen keuzes te maken. Mensen die geen grip hebben zeggen zich in een afhankelijke situatie te bevinden, wat betreft hun financiën of hun gezondheid.

De toelichtingen lijken sterk op die we eind 2010 bij deze stelling kregen (COB 2010|4). Ook toen zagen we een verschil in situatie, houdingen en *locus of control*. Ook toen zei men geen grip te hebben op bezuinigingen, veranderingen van de pensioenen of stijgende kosten van het levensonderhoud. Daarin lijkt dus geen verklaring te zitten voor de stijging van het aandeel 'geen grip'. De economische situatie, bezuinigingen en politieke beslissingen worden wel genoemd als dingen waarop je geen invloed hebt, maar dat was de vorige keer ook. Wat wel opvalt is dat de politiek vaker wordt genoemd als onzekere factor die je leven bepaalt dan de economie (al hebben die twee natuurlijk wel iets met elkaar te maken). Mensen hebben geen grip omdat de politiek beslist wat er gaat

6 J. den Ridder en P. Dekker, *Opvattingen over sociale mobiliteit en opleidingsverschillen*, Den Haag: Raad voor de Maatschappelijke Ontwikkeling, 2011, p. 6.

7 Die stijging is opmerkelijk. We zijn nagegaan of er mogelijk een effect is van de onderzoeksmethode (zoals een afwijkende respons in de zomermaanden of een effect van het stellen van een toelichtingsvraag aan een deel van de respondenten), maar daarvoor hebben we geen aanwijzingen gevonden.

Tabel 2.3 Toelichtingen bij opvattingen over de stelling ‘Ik heb het gevoel dat ik weinig grip heb op mijn eigen toekomst’, bevolking van 18+,^a 2013/3

	%	vaak voorkomende argumenten
(zeer) oneens	40	- de meeste mensen die het gevoel hebben dat ze grip hebben op hun eigen leven, hebben het idee dat je eigen keuzes en gedrag de toekomst bepalen; door zelf verantwoordelijkheid te nemen en je actief op te stellen, heb je invloed op je toekomst; misschien heb je niet op alles grip, maar ook in die gevallen kun je zelf bepalen hoe je met die onvoorziene gebeurtenissen omgaat - grip vanwege een onafhankelijke (financiële) situatie: de ruimte om je eigen keuzes te maken - grip als houding: ‘ben optimistisch ingesteld’, ‘geloof in God’
neutraal	26	- op sommige dingen heb je grip en op andere niet; je hebt geen grip op je gezondheid, politieke beslissingen, de kosten van studie en levensonderhoud, werk, de economie, hoogte pensioenen, wel grip heb je op hoe je met je gezondheid omgaat, je eigen situatie, welke studie je kiest, je persoonlijke leven en relaties - neutraal antwoord omdat je niet weet hoe de toekomst zich ontwikkelt; onzekerheid of onduidelijkheid over werk, pensioen, gezondheid, beslissingen van het kabinet of bezuinigingen
(zeer) eens	31	- geen grip want in hoge mate afhankelijk van dingen waar je geen invloed op hebt, zoals besluiten van het kabinet, van werksituatie, van economische omstandigheden, van je gezondheid, van de omgeving, van ontwikkelingen in de rest van de EU - geen grip want je weet nooit wat de toekomst brengt (in het algemeen) - geen grip vanwege een persoonlijke situatie waardoor je afhankelijk bent van anderen: financieel niet zelfstandig, oud, ziek, gescheiden
ik weet het niet	3	- ik bemoei me echt niet met politiek

a Toelichtingsvraag voorgelegd aan een kwart van de respondenten.

Bron: COB 2013/3

gebeuren en dat dat met name op gebied van pensioen en langer doorwerken direct effect heeft op je leven.

“Door de recessie kun je zomaar je baan kwijtraken. Tegenwoordig heb je nog maar kort recht op ww en bij een koophuis geen bijstand. Kan me af en toe echt benauwen, want de zorgverzekering is hoog, kids worden ouder en dus hogere studiekosten, salaris staat al jaren stil en alle kosten stijgen.” (vrouw, 47 jaar, neutraal)

“Met alle veranderingen in de politiek, bezuinigingen, minder banen, minder pensioen, langer doorwerken, weet ik niet hoe mijn toekomst precies zal zijn/worden. Ik weet niet wat de toekomst voor mij in petto heeft en ik heb het idee dat ik weinig tegen deze maatregelen van de regering kan doen.” (vrouw, 56, weinig grip).

Inkomensongelijkheid

Sinds we er in 2010 naar gingen vragen is er voortdurend een meerderheid voor de stelling dat in Nederland de verschillen tussen rijk en arm te groot zijn geworden (tabel 1.2). Dit kwartaal stemt 62% ermee in (15% oneens en 23% neutraal of weet niet). Om te achterhalen wat men onder arm en rijk verstaat – denkt men aan extreem armen en rijken of heeft men grotere groepen op het oog? – hebben we alle respondenten die

we telefonisch nog eens benaderden, gevraagd hun opvatting over de stelling toe te lichten.

In de typering van 'arm' en 'rijk' keert een aantal begrippen regelmatig terug: mensen zonder baan of in de bijstand, mensen die naar de voedselbank moeten, daklozen, mensen die amper kunnen rondkomen en niet op vakantie kunnen of die in de problemen zijn gekomen en aan hun lot worden overgelaten (ook stille armoede) *versus* mensen die tonnen verdienen, grote graaiers, mensen die niet hoeven na te denken bij wat ze uitgeven ('op de P.C. Hooftstraat') en dikke auto's rijden. En zoals vaak in commentaren van geënquêteerden en in focusgroepen worden de rijken rijker en de armen armer. Over de omvang van 'arm' en 'rijk' lopen de meningen uiteen, maar het gevoel is wel vaak dat de groep armen groeit door de crisis. Mensen die het niet eens zijn met de stelling, stellen dat echte armoede eigenlijk niet bestaat of niet nodig is omdat iedereen nog steeds een uitkering kan krijgen als echte armoede dreigt. Zij komen ook eerder met een vergelijking met andere landen en stellen dat Nederland weinig extremen heeft en dat er een redelijke verdeling is. Zij zijn niet voor nivellering. Mensen die zich wel zorgen maken over de kloof tussen arm en rijk zijn ook lang niet altijd voorstander van nivellering. Sommigen willen over de hele linie wel meer gelijkheid, maar anderen gaat het echt om de extremen en om de onverdiende beloningen, maar zouden toch niet graag zien dat prestaties minder beloond zouden worden. Kortom, de meerderheid die zich in onze enquête zorgen maakt over de kloof tussen arm en rijk is niet vanzelfsprekend een meerderheid voor nivellering.

In het eerste kwartaal van dit jaar keken we al eens naar de opvattingen van Nederlanders over inkomensongelijkheid in Europees perspectief. Daar bleek dat Nederlanders wel in meerderheid voor meer nivellering van inkomens door de overheid waren (57% voor, 25% tegen) maar minder dan de gemiddelde Europeaan (COB 2013|1: 13). In de tijd bekeken zagen we in tabel 1.3 dat er volgens de kiezersonderzoeken in Nederland voortdurend meer mensen zijn die willen dat de inkomensverschillen kleiner worden (58% in 2012) dan dat ze groter worden (15% in 2012).

Meerderheid voorstander van nivellering

Dus er is naast de meerderheid die het verschil tussen arm en rijk te groot vindt ook wel een meerderheid voor nivellering. Maar wat wil die meerderheid eigenlijk? Om meer inzicht in de percepties en voorkeuren qua inkomensverschillen te krijgen, is het nodig wat preciezer te kijken. Dat doen we hier met gegevens uit een in 2012 in Nederland schriftelijk uitgevoerd internationaal opinieonderzoek. Daarin werd onder andere voor vijf beroepen gevraagd wat men dacht dat die gemiddeld maandelijks aan netto-inkomen zouden opleveren en wat ze zouden moeten opleveren. Met slechts vijf beroepen krijgen we natuurlijk geen inzicht in de totale inkomensverdeling die er volgens Nederlanders is en zou moeten zijn, maar allicht wel meer inzicht dan met algemene vragen over 'verschillen' en over 'arm' en 'rijk'. Tabel 2.4 biedt een samenvatting van de antwoorden.

Tabel 2.4 Geschat en gewenst netto maandinkomen voor vijf beroepen^a, bevolking van 18+ in Nederland, 2012

	(benadering van het gemiddelde netto maand- inkomen) ^b	A gemiddeld geschat inkomen in euro	B gemiddeld gewenst inkomen in euro	C gemiddeld gewenste verandering in euro = B-A	D gemiddeld gewenste verandering in % = $100 \times C/A$
huisarts	(4.661)	5.374	5.072	-302	+1
directeur van een grote onderneming	(24.281)	15.654	8.777	-6.876	-30
winkelbediende	(1.456)	1.453	1.685	+232	+22
ongeschoolde fabrieks- arbeider	(1.409)	1.367	1.618	+251	+22
minister	(6.541)	11.088	8.210	-2.879	-12

a “Nu volgt een aantal mensen met verschillende beroepen. Wilt u voor elk van hen aangeven wat u denkt dat zo iemand per **maand** verdient. Het gaat om het **netto**-inkomen. Let op: Als u het niet zo precies weet, wilt u het dan zo goed mogelijk schatten? Dit is misschien moeilijk, maar het is erg belangrijk. Wilt u het alstublieft proberen?”

De volgorde van de vragenlijst is hier aangehouden. De gegevens betreffen 1100 respondenten die alle vragen niet heel extreem hebben beantwoord; van de oorspronkelijke 1312 respondenten vielen er 178 af vanwege een of meer ontbrekende antwoorden en 34 omdat ze minstens een keer meer dan vier standaardafwijkingen boven de gemiddelde schatting of wens zaten, zoals de schatting dat een minister 900.000 euro per maand ontvangt.

b Berekend op basis van diverse gegevens, met name uit ‘Wie verdient wat?’ (Elsevier van 1 juni 2013) en www.loonwijzer.nl. Met dank aan onze collega Pepijn van Houwelingen.

Bron: International Social Survey Programme (module 2009 Social Inequality IV)

Voorafgaande aan de enquêtegegevens staat onze schatting van het feitelijke gemiddelde maandinkomen. Dat ligt voor de winkelbediende en ongeschoolde arbeider dicht in de buurt van schatting van de geënquêteerden. Het inkomen van de huisarts en vooral van de minister wordt overschat, dat van de directeur van een grote onderneming wordt flink onderschat.

De huisarts krijgt in de ogen van de gemiddelde Nederlander netto bijna 5400 euro en dat is slechts 300 euro meer dan hij volgens die gemiddelde Nederlander zou moeten verdienen. De inkomens van de winkelbediende en ongeschoolde fabrieksarbeider worden aanzienlijk lager geschat en die zouden wel meer mogen verdienen, gemiddeld 22% meer. Daartegenover staan de minister en directeur, waarvan men veel hogere inkomens vermoedt en waarop mag worden gekort, gemiddeld respectievelijk 30% en 12%.⁸

Om de nivelleringsvoorkeur verder te verkennen, nemen we uit tabel 2.4 de best en slechtst betaalde beroepen, waarvan de beoefenaren toevallig ook nog uit dezelfde onderneming afkomstig zouden kunnen zijn: de directeur en de ongeschoolde arbeider. In tabel 2.5 staan de gepercipieerde en gewenste verhouding van hun inkomens vermeld en de daaruit resulterende veranderingswensen. Daarnaast staat dan nog de voorkeur voor nivellering volgens een algemene vraag.

8 Het wekt wellicht verwondering dat de respondenten gemiddeld de huisarts iets minder willen laten verdienen én deze 101% van zijn huidige inkomen gunnen. Dat komt doordat de basis van de percentering verschilt. Stel er zijn twee respondenten. De eerste schat het inkomen op 4000 en zou 6000 willen en de ander schat 8000 en zou ook 6000 willen. Dan willen deze twee gemiddeld een verandering van nul euro (het gemiddelde van +2000 en -2000) en gemiddeld een inkomen van 112,5% van het huidige (het gemiddelde van 150% en 75%).

Tabel 2.5 Veronderstelde en gewenste inkomens van een zware directeur en een ongeschoolde arbeider en voorkeur voor kleinere inkomensverschillen, diverse bevolkingscategorieën in Nederland in 2012^a

	A gemiddeld geschat aantal keer dat het inkomen van de directeur hoger is dan dat van de arbeider	B gemiddeld gewenst aantal keer dat het inkomen van de directeur hoger is dan dat van de arbeider	C gemiddeld gewenste verhouding als % van de geschatte = $100 \times B/A$	D % (sterk) eens met 'de inkomens- verschillen zijn in Nederland te groot
allen	11,4	5,4	60	67
man	11,5	5,8+	63 +	59 -
vrouw	11,3	5,0-	57 -	74 +
18-49 jaar	11,1	5,0-	60	60 -
≥ 50 jaar	11,7	5,6+	60	72 +
laagst opgeleide helft	11,4	5,0-	56 -	78 +
hoogst opgeleide helft	11,4	5,7+	64 +	53 -
helft met laagste huishoudensinkomens	11,9	5,0-	55 -	77 +
helft met hoogste huishoudensinkomens	11,5	5,9+	64 +	54 -
minst gelukkige helft	11,8	5,3	58 -	69
meest gelukkige helft	10,9	5,4	62 +	63

a Opnieuw zijn uitbijters uitgesloten: 27 respondenten van wie de geschatte of gewenste verhouding of verschil daartussen meer dan vier standaardafwijkingen verschilt van de gemiddelden. Significante verschillen ($p < 0,05$) zijn met plus of min aangegeven.

Bron: International Social Survey Programme (module 2009 Social Inequality IV)

- 9 Het kan vreemd lijken dat cijfers in de derde kolom afwijken van $100 \times B/A$ zoals die in eerste twee kolommen zijn vermeld. Dat komt doordat we van individuele gegevens uitgaan. Als een land uit twee mensen zou bestaan van wie de een meent dat de directeur nu twintig maal zoveel als de arbeider verdient terwijl tien maal gerechtvaardigd zou zijn, dus 50% van wat het is (= C), en de ander meent dat het tien maal zoveel is en ook zou moeten zijn, dus 100% (= C), dan komt in de tabel voor dat land in kolom A 15 te staan (het gemiddelde van 20 en 10), in kolom B 10 (het gemiddelde van 10 en 10) en in kolom C 75% (het gemiddelde van 50% en 100%) en niet 67 (de uitkomst van $100 \times 10/15$).

Gemiddeld denken Nederlanders dat de directeur van de grote onderneming netto per maand ruim elf keer zoveel ontvangt als de ongeschoolde fabrieksarbeider. Men zou gemiddeld liever zien dat dat ruim vijf keer zoveel was. Tussen een aantal onderscheiden bevolkingscategorieën verschillen de schattingen en wensen slechts beperkt. In alle categorieën wil men dat het verschil een stuk kleiner is dan men denkt dat het nu is. Vrouwen en mensen met minder opleiding, met lagere inkomens en met minder geluksgevoel willen dat volgens de derde kolom wel in sterkere mate dan de complementaire bevolkingscategorieën.⁹ Vrouwen, ouderen en mensen met minder opleiding en met lagere inkomens spreken zich bij de algemene vraag naar inkomensverschillen ook vaker voor nivellering uit.

In veel andere landen meer steun voor nivellering

Hoe verhoudt de publieke opinie in Nederland zich op deze punten tot die in andere landen? Daarvoor kijken we in tabel 2.6 naar een wereldwijde selectie van landen. Dat kan slechts een ruwe vergelijking zijn. In de landen is op verschillende wijze gevraagd naar bruto- en netto-inkomens en terwijl de 'ongeschoolde fabrieksarbeider' waarschijnlijk in alle talen wel een goed equivalent heeft, is de 'directeur van een grote onderneming' gevoelsmatig toch niet helemaal zo belangrijk als de 'chairman of a large national corporation' in de Engelstalige vragenlijsten.

Tabel 2.6 Veronderstelde en gewenste inkomens van een zware directeur en een ongeschoolde arbeider en voorkeur voor kleinere inkomensverschillen, diverse landen, 2008-2012^a

	A gemiddeld geschat aantal keer dat het inkomen van de directeur hoger is dan dat van de arbeider	B gemiddeld gewenst aantal keer dat het inkomen van de directeur hoger is dan dat van de arbeider	C gemiddeld gewenste verhouding als % van de geschatte = $100 \times B/A$	D % (sterk) eens met 'de inkomens- verschillen zijn in Nederland te groot
Italië	21,7	5,3	40	95
Rusland	42,2	7,9	37	93
Spanje	8,4	3,4	51	92
China	29,2	10,6	71	91
Frankrijk	48,0	9,6	38	91
Duitsland	53,0	12,9	48	89
Polen	20,3	6,8	49	87
Zwitserland	27,2	7,7	51	87
Verenigd Koninkrijk	28,6	11,6	51	78
België	6,0	3,5	65	75
Japan	16,4	9,0	69	74
Australië	72,7	12,5	36	74
Zweden	6,9	2,9	58	72
Finland	11,9	5,3	60	69
Nederland	11,4	5,4	60	67
Verenigde Staten	122,6	24,0	62	65
Denemarken	6,5	3,2	69	61
Noorwegen	6,5	3,0	61	58

a Berekeningen en uitsluiting van uitbijters zoals in de voorafgaande tabellen over Nederland.

Bron: International Social Survey Programme (module 2009 Social Inequality IV)

In tabel 2.6 brengen we zoals in tabel 2.5 de gepercipieerde en gewenste verhoudingen in kaart en daarnaast weer de algemene nivelleringsvoorkeur (waarop de landen in de tabel zijn geordend).

Kijken we eerst naar de laatste kolom dan blijkt de steun voor inkomensnivellering in Nederland te liggen op het niveau van Finland en de Verenigde Staten. Alleen in Denemarken en Noorwegen is er minder steun voor nivellering.¹⁰ In de andere landen is meer steun voor nivellering, vaak aanzienlijk meer. Dat geldt niet alleen voor het (voormalig) communistische China en Rusland, maar ook voor Italië, Spanje en Frankrijk. De percentages in deze kolom sporen maar matig met de percepties en wensen ten aanzien van de grote directeur en de ongeschoolde arbeider. In Italië en Rusland vindt men de verhouding tussen deze twee erg scheef, maar in Spanje is dat een stuk minder het geval. Nederland en de Verenigde Staten hebben een overeenkomstige meerderheid voor nivellering en ook een gemiddeld gewenste verandering van de verhou-

10 Dezelfde landen als volgens een ander onderzoek, dat we in het eerste kwartaal van dit jaar gebruikten (COB 2013[3]: 13).

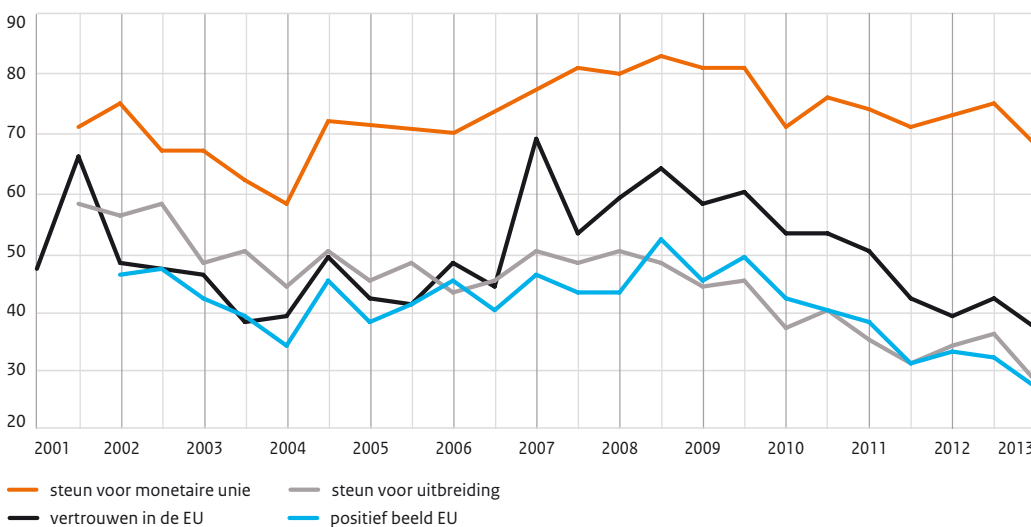
ding tussen directeur en arbeider, maar de ideeën over wat de huidige verhouding is en wat die zou moeten zijn verschillen enorm: wil de gemiddelde Nederlander van 1:11 naar 1:5, de gemiddelde Amerikaan wil van 1:123 naar 1:24. Achter vergelijkbare cijfers kunnen dus heel verschillende waarnemingen van ongelijkheid en wensen schuil gaan.

Dat laatste zal ook gelden voor groepen en individuen in Nederland. In de bevolkingscategorieën in tabel 2.5 verschilden de waargenomen en gewenste inkomensverhoudingen weliswaar niet sterk en was overal een meerderheid voor nivellering, maar daarmee is er nog lang geen consensus over een rechtvaardige inkomensverdeling.

Europa

In tabel 1.2 konden we een toenemende scepsis signaleren over het ‘Europese project’: er is minder steun voor de stelling dat het EU-lidmaatschap voor Nederland een goede zaak is (nu 40%, in 2008-2012 gemiddeld 46%) en meer steun voor de stelling dat Den Haag te veel macht heeft afgestaan aan Brussel (nu 59%; 44% begin 2012). In figuur 1.4 zagen we voor Nederland en vrijwel alle andere opgenomen EU-lidstaten een afgenomen vertrouwen in het Europese Parlement tussen begin 2008 en begin 2013. In die periode is de stemming op meer punten bedrukker geworden. Dat laat figuur 2.3 nog eens zien met enkele indicatoren uit de Eurobarometer sinds 2001. De steun voor de monetaire unie en de euro is nog altijd op een hoog niveau en hoger dan na de invoering, maar heeft sinds 2009 wel de neiging te dalen. Duidelijker tekent zich sinds 2008 een dalende trend af bij het imago van de EU en bij het vertrouwen in de EU. Ook de steun voor verdere uitbreidingen daalt en dat deed hij in het begin van de eeuw ook al, waardoor hij over de hele periode halveerde (58% steun eind 2001 en 28% begin 2013).

Figuur 2.3 Steun voor de Europese Unie en verdere integratie, bevolking van 15+, 2001-2013
(in procenten positieve antwoorden)

Bron: Eurobarometer (55-79)

Weinig enthousiasme over de EU

De stelling dat het EU-lidmaatschap een goede zaak is (tabel 1.2) hebben we dit keer laten toelichten door een willekeurige steekproef van onder-vraagden. In tabel 2.7 staan de belangrijkste terugkerende argumenten kort samengevat.

Tabel 2.7 Toelichtingen bij opvattingen over de stelling ‘Het Nederlands lidmaatschap van de EU is een goede zaak’, bevolking van 18+, 2013/3

	%	vaak voorkomende argumenten
(zeer) oneens	28	- EU kost ons land te veel geld; de euro heeft alles duurder gemaakt; het bedrog van de zuidelijke staten; zuidelijke staten komen er met de harde euro ook niet meer bovenop; zakkenvullers; circus tussen Straatsburg en Brussel; we hebben niets meer te zeggen in eigen land; Nederland als braafste jongetje van de klas; EU is een allegaartje geworden; vroeger was het beter: toen het nog om kolen en staal ging, met een kleiner aantal sterkere landen, overzichtelijk
neutraal	27	- ik zie nadelen, maar er zullen ook wel voordelen zijn; voordeel van handel en nadeel van verantwoorde-lijkheid voor zwakke landen; ik moet nog zien wat ze allemaal zeggen; ik heb geen duidelijk beeld
(zeer) eens	40	- levert meer op dan het kost; Nederland is alleen te klein; economische voordelen; samen sta je sterker; globalisering; goed om landen die het minder hebben te helpen; open grenzen; handels- en betalings-verkeer; op zich goede zaak, maar wel oppassen met te veel bemoeienis; privé voordelig vanwege mijn werk
ik weet het niet	5	- ik verdiep me er te weinig in; ik kan het niet vergelijken (ik weet niet beter dan dat Nederland bij de EU hoort)

Bron: COB 2013/3

Bij voor- en tegenstanders van de stelling komt de notie voor dat Neder-land maar een klein land is, zij het bij de eersten als argument waarom we de EU nodig hebben en bij de laatsten als argument dat de EU over ons heen walst:

“Nederland is maar een klein landje, van oudsher hebben we door samenwerking en handel veel weten te bereiken. Meer EU betekent meer mogelijkheden en meer samenwerking. Hiermee kunnen we meer weten te bereiken en onszelf in een goede onderhandelings-positie stellen ten opzichte van ander machten zoals China of de VS.”
(man, 24 jaar, zeer eens met de stelling)

“Er zijn te veel regels waar we ons als klein landje aan moeten houden, en onze financiële bijdragen zijn veel te groot ten opzichte van het aantal inwoners.” (vrouw, 54, oneens met de stelling)

Bij de voorstanders zien we zelden enthousiasme en grote perspectieven; het ‘goede’ van het lidmaatschap ligt vooral in het per saldo positieve resultaat van voor- en nadelen of ook in de acceptatie van het lidmaat-schap als iets onvermijdelijks. Dat laatste zien we ook wel bij tegenstan-ders, maar dan met minder berusting. Men vindt het lidmaatschap geen goede zaak én ziet geen mogelijkheid om er vanaf te komen (wat het lidmaatschap voor menig een gevoelsmatig een nog slechtere zaak zal maken). Een respondent verwoordt dat als volgt:

“Toen er werd gekozen deel te nemen aan de EU, kwam de euro.

Daarbij zijn bij de consumenten alle prijzen gelijk gebleven, alleen het

icoon voor het bedrag werd veranderd van gulden- naar het euro-teken. Hierbij is dus alle 2,2x duurder geworden, maar de salarissen zijn wel met de factor 2,2 gedaald. Nu is er geen ontkomen meer aan, aangezien we nu al te ver in de EU zijn verstrengeld, het terug halen van de gulden zou alleen voor nog meer problemen zorgen. Ook hebben we met de EU ineens afgesproken dat de staatsschuld binnen een bepaalde tijd op een bepaald niveau gedaald moet zijn. Hierbij wordt er ook nog eens, omdat dat de regel was, Griekenland geholpen met een megabedrag, waarvan iedere Nederlander wist dat we dat geld nooit meer terug zouden zien. Ik weet ook wel dat dit noodzakelijk was om het domino-effect van omvallende banken te voorkomen, maar als we nog een stukje teruggaan in de geschiedenis, kom je toch uit op de conclusie dat de EU alleen maar voor problemen heeft gezorgd overall. Ook moeten we beseffen dat het terugdraaien niet meer gaat.” (man, 29, zeer oneens met de stelling)

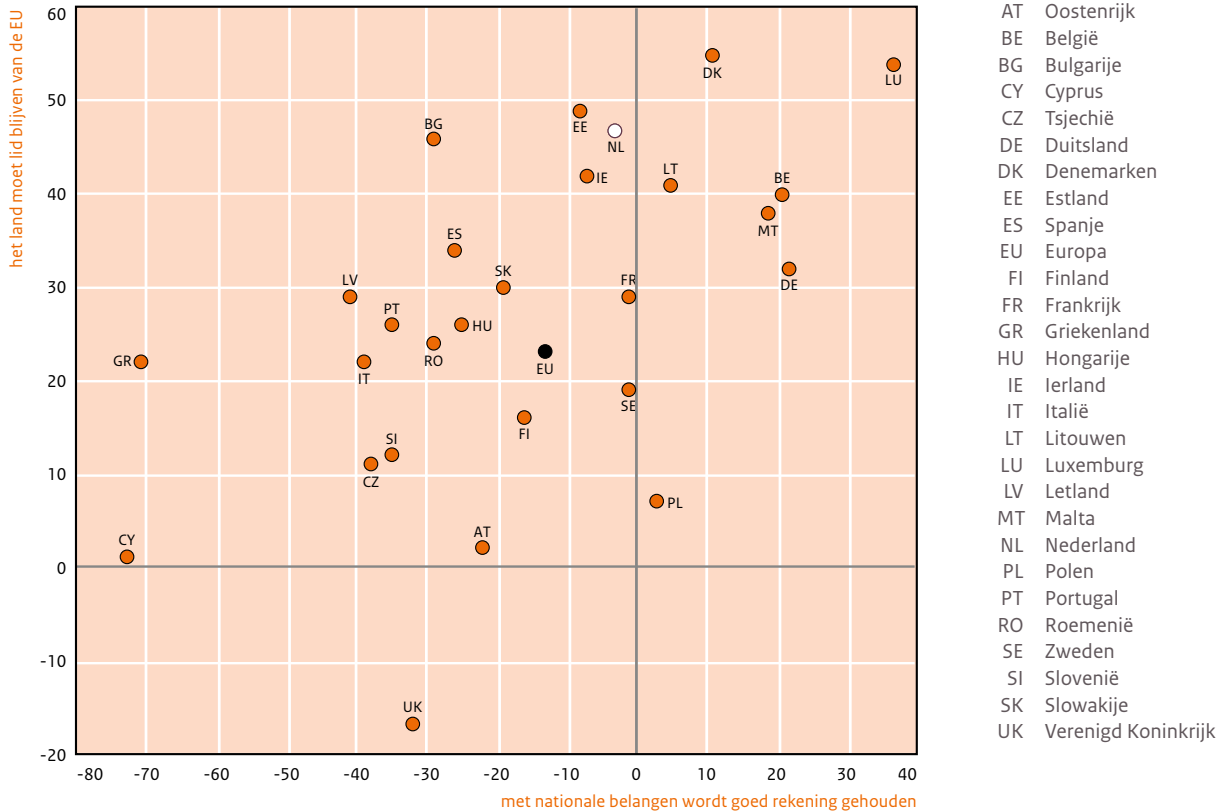
De EU is onvermijdelijk

Hoe wijd verbreid is bij de tegenstanders van de EU het gevoel dat we er niet meer uit kunnen stappen? Willen ze dat eigenlijk toch of hopen ze nog op grote veranderingen die hen milder kunnen doen stemmen over deelname? Om daar beter zicht op te krijgen hebben we twintig geënquêteerden die het zeer oneens met de stelling zijn, nog eens telefonisch gevraagd naar de implicaties van hun standpunt. Een overtuigende meerderheidsopvatting blijkt er niet te zijn. Sommigen willen zo snel mogelijk van het lidmaatschap af. Op de tegenwerping dat Nederland dat ‘volgens veel economen’ meer zou kosten dan lid blijven, reageren zij verschillend. Van ‘dat zal wel, maar daar komen we wel overheen’ tot ‘dat moeten we dan nog maar eens zien’ en ‘daar geloof ik niets van’ (met verwijzing naar welvarende landen buiten de EU of omdat ‘ons achterland echt niet wegvalt als we eruit stappen’, of omdat het vroeger zonder lidmaatschap ‘toch ook beter was’). Anderen twijfelen of het verstandig is om er helemaal uit te gaan, veronderstellen dat dat toch niet kan of weten niet hoe dat zou moeten: ‘Meneer als ik dat wist, dat zat ik nu in Den Haag.’ Wat eigenlijk niet voorkwam was dat mensen dachten dat er veranderingen kunnen komen in de EU die het lidmaatschap wel tot een goede zaak maken.

Ter afsluiting een vergelijking met de rest van de EU. In de meest recente Eurobarometer, van mei 2013, staan twee vragen die een indruk geven van hoe mensen denken over de toekomst van de EU¹¹. Het gaat om de stellingen ‘Met de belangen van [Nederland] wordt goed rekening gehouden in de Europese Unie’ en ‘[Nederland] zou zich beter kunnen gaan richten op een toekomst buiten de Europese Unie’. De antwoordmogelijkheden zijn ‘helemaal mee eens’, ‘eerder mee eens’, ‘eerder mee oneens’ en ‘helemaal mee oneens’ en eventueel een spontaan ‘ik weet het niet’. In figuur 2.4 vergelijken we landen. Ook omdat de keuze (of registratie) van het ‘weet niet’-antwoord nogal verschilt, kijken we ook hier naar de saldi van voor- en tegenstanders.

11 Na afronding van deze tekst kwamen begin september eerste resultaten beschikbaar van de speciale Eurobarometer 79.5, waarvoor in juli 2013 werd geënquêteerd. Daarin zit ook de vraag of het EU-lidmaatschap een goede of of een slechte zaak is, een vraag die al enige tijd ontbreekt in de standaard Eurobarometers (zie COB 2013[1: 14]). In juli 2013 kiest 62% van de Nederlandse ondervraagden voor het antwoord ‘een goede zaak’ (in een speciale Eurobarometer van juni 2012 70%) en 12% voor het antwoord ‘een slechte zaak’ (in juni 2012 9%). Van de hele bevolking van de EU van 27 lidstaten koos in juli 2013 en in juni 2012 50% voor ‘een goede zaak’ (en 17%/18% voor ‘een slechte zaak’). Ook volgens deze klassieke Eurobarometervraag is de steun voor de EU in Nederland dus tanend (vergelijk figuur 2.3), maar is er nog steeds een duidelijke meerderheid voor het lidmaatschap.

Figuur 2.4 Steun voor het eu-lidmaatschap: procentpunten verschil tussen aandelen van de bevolking van 15+ met een positieve en met een negatieve opvatting over het lidmaatschap, ^a 2013

a Horizontaal = % (zeer) eens – % (zeer) oneens met ‘Met de belangen van [land] wordt goed rekening gehouden in de Europese Unie’; verticaal = % (zeer) oneens – % (zeer) eens met ‘[Land] zou zich beter kunnen gaan richten op een toekomst buiten de Europese Unie’.

Bron: Eurobarometer 79.3 (mei 2013)

De nettosteun voor het EU-lidmaatschap bedraagt in Nederland -3 als het gaat om de stelling dat goed rekening wordt gehouden met de nationale belangen (45% eens en 48% oneens) en +47 als het gaat om afwijzing van een toekomst buiten de EU (71% oneens en 24% eens). Daarmee bevindt Nederland zich aan de rand van het eerste kwadrant waarin zich de meeste landen bevinden en ook de totale EU-bevolking: het kwadrant van de ‘onvermijdelijkheid’ waarin de (relatieve) meerderheid ontevreden is over hoe de belangen van het eigen land aan bod komen én de (relatieve) meerderheid zich niet wil richten op een toekomst buiten de EU. In het vierde kwadrant met negatieve meerderheden over het lidmaatschap volgens beide stellingen bevindt zich alleen het Verenigd Koninkrijk. In het tweede kwadrant met positieve meerderheden over het lidmaatschap volgens beide stellingen neemt Luxemburg de meest uitgesproken positie in. Opvallender is de positie van Duitsland. In de media wordt de indruk gewekt dat Nederlanders en Duitsers er ongeveer hetzelfde ‘in staan’, maar Duitsers hebben vaker de indruk dat er in Europa voldoende rekening wordt gehouden met hun nationale belan-

gen. Daar zijn Nederlanders minder van overtuigd. En minder dan een jaar geleden: in mei 2012 was 51% van de Nederlanders het eens en 43% oneens met de stelling dat er in de EU goed rekening werd gehouden met de Nederlandse belangen.

Verantwoording

Achtergrond

Het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) wordt gedaan door het Sociaal en Cultureel Planbureau in opdracht van de Voorlichtingsraad (VoRa) en heeft de volgende doelstellingen:

- Het kabinet voorzien van actuele informatie over ontwikkelingen in opvattingen in de bevolking over maatschappelijke en politieke problemen en doeleinden, inclusief gegevens over algemene tevredenheid en onbehagen en zo mogelijk signaleringen van groepen die ‘negatief’ opvallen.
- Het informeren van politiek en publiek met uitvoeriger analyses van deze onderwerpen om Nederland in de tijd en internationaal te kunnen plaatsen en verscheidenheid binnen de Nederlandse samenleving in kaart te brengen en te duiden.
- Een bijdrage leveren aan de publieke discussie over maatschappelijke en politieke problemen en doeleinden door relativering en uitdieping van enquêtegegevens over de publieke opinie met behulp van vergelijkende analyses en kwalitatief onderzoek.

Het onderzoek resulteert in kwartaalrapporten en in studies. De volgende achtergrondstudie en twee verdiepingsstudies zijn verschenen en beschikbaar op www.scp.nl/publicaties:

- Paul Dekker (red.). *Met en wat leeft? Achtergrondstudie bij het Continu Onderzoek Burgerperspectieven*. Den Haag: SCP, 2009.
- Paul Dekker, Tom van der Meer, Peggy Schyns en Eefje Steenvoorden. *Crisis in aantocht? Verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2008*. Den Haag: SCP, 2009.
- Paul Dekker en Josje den Ridder (red.). *Stemming onbestemd. Tweede verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven*. Den Haag: SCP, 2011.

Onderzoek in het derde kwartaal van 2013

Er is een kwartaalenquête gehouden en een aantal geënquêteerden is telefonisch later benaderd met enkele aanvullende vragen. Het enquêteonderzoek is uitgevoerd door MarketResponse Nederland op een steekproef van personen van 18 jaar en ouder uit zijn bestand ‘De Onderzoek Groep’. Dit onderzoekspanel is samengesteld op basis van telefonische werving en maakt geen gebruik van zelfaanmeldingen. De respondenten ontvangen in principe geen vergoeding. Ook voor deelname aan de COB-enquête is niet betaald. Uit het panel zijn 1737 respondenten van 18 jaar en ouder telefonisch geselecteerd, van wie er 1140 tussen 2 juli en 5 augustus 2013 de vragenlijst volledig hebben ingevuld (912 via internet en 228 schriftelijk). De gemiddelde invultijd van de online vragenlijst was 22 minuten. Tenzij anders vermeld zijn in dit rapport de resultaten gewogen op sekse, leeftijd, opleiding en internetgebruik. De weegfactor varieert van 0,6 tot 2,5 en de wegefficiëntie is 91,7%, resulterend in een effectieve steekproef van 1046. Zie verder de onderzoeksverantwoording, beschikbaar op www.scp.nl/publicaties: Imre van Rooijen en Petra van Laar, *Onderzoekstechnische verantwoording Burgerperspectieven 2013, 3e kwartaal*. Leusden: MarketResponse, augustus 2013 (projectnummer 18607).

De telefoongesprekken zijn op 15 augustus door SCP-onderzoekers gevoerd met enkele tientallen respondenten van de enquête van dit kwartaal. We vroegen 18-34-jarige respondenten naar financiële zorgen en persoonlijke toekomstperspectieven van hen en van leeftijdgenoten in hun omgeving. Daarnaast vroegen we respondenten die het zeer oneens waren met de stelling dat het EU-lidmaatschap een goede zaak voor Nederland is naar wat we dan

moeten doen. Beide groepen werd ook nog gevraagd om een toelichting bij hun opvatting over de stelling dat de verschillen tussen arm en rijk te groot zijn geworden in Nederland.

Onderwerpen in voorgaande kwartaalberichten

- 2008|1: mediagebruikers, institutioneel vertrouwen, machteloosheid en Europa;
- 2008|2: levensinstellingen, informatie voor de regering en maatschappelijke participatie;
- 2008|3: werkenden, economische en persoonlijke toekomstverwachtingen;
- 2008|4: basismotivaties, overheidsuitgaven, de crisis en publieke omgangsvormen;
- 2009|1: vrijheid van meningsuiting en Europa;
- 2009|2: opvoeding en gezin en de media over de crisis;
- 2009|3: de economische crisis voor mbo'ers en mkb'ers en politieke onvrede;
- 2009|4: politiek (on-)tevreden en de multiculturele samenleving;
- 2010|1: maatschappelijke tegenstellingen en de relaties tussen jong en oud;
- 2010|2: bezuinigingen en vertrouwen in informatie over klimaat en vaccinatie;
- 2010|3: gevoelens van onveiligheid en internationalisering;
- 2010|4: grip op het leven en de publieke gevolgen van gejaagdheid;
- 2011|1: eurocrisis en vergelijking Denemarken – Nederland;
- 2011|2: Nederland in het buitenland, buitenlands beleid en burgertypen;
- 2011|3: eigen verantwoordelijkheid en groepen mediagebruikers;
- 2011|4: de inrichting van Nederland en sterke punten van Nederland; en
- 2012|1: hoogtepunten en ontwikkelingen in de publieke opinie tussen 2008-2011;
- 2012|2: economische crisis en toekomst, Europa en opleidingsniveaus;
- 2012|3: houdbaarheid van de medische zorg en AOW en wensen voor de formatie;
- 2012|4: vrijwilligerswerk, maatschappelijke tegenstellingen, buitenland, niet-stemmers;
- 2013|1: protestgeneigdheid en vertrouwen in informatiebronnen; en
- 2013|2: crisisperspectieven en -ervaringen en HEXACO-persoonlijkheidsdimensies.

© Sociaal en Cultureel Planbureau,
Den Haag 2013

ISBN 978 90 377 0675 8
ISSN 1876 8598

Sociaal en Cultureel Planbureau
Rijnstraat 50
2515 XP Den Haag
telefoon 070 340 70 00
info@scp.nl
www.scp.nl

Vormgeving:
bureau StijlZorg, Utrecht